

РЭСПУБЛІКАНСКІ ІНСТЫТУТ ВЫШЭЙШАЙ ШКОЛЫ

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

**МІЖНАРОДНАЯ ЛЕТНЯЯ
ШКОЛА БЕЛАРУСІСТЫКІ**

ЛЕКЦЫІ

24.08–07.09.2015 г.

**Мінск, 2015
Рэспубліка Беларусь**

ЗМЕСТ

ЛУКАШАНЕЦ АЛЯКСАНДР АЛЯКСАНДРАВІЧ.....	3
АКТЫЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ	3
КУЛЕШ ГАННА ІВАНАЎНА.....	9
КАНЦЭПЦЫІ ПАХОДЖАННЯ І ЭТАПЫ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	9
ЗАПРУДСКІ СЯРГЕЙ МІКАЛАЕВІЧ.....	19
ПРАБЛЕМЫ НОРМЫ І ВАРЬЯНТНАСЦІ Ё БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ.....	19
ВАЖНІК СЯРГЕЙ АЛЯКСАНДРАВІЧ.....	23
БЕЛАРУСКІ ІНТЭРНЭТ-ЭТЫКЕТ (НЭЦІКЕТ): ВЕТЛІВЫЯ ЗВАРОТЫ Ё БЕЛАРУСКІМ СЕЦІВЕ.....	23
СІНЬКОВА ЛЮДМІЛА ДЗМІТРАЎНА.....	29
ПІСЬМЕННІЦКІЯ ПАКАЛЕННІ Ё БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ ПРАЦЭСЕ XX – ПАЧ. XXI СТ. СТ.....	29
САДОЎСКАЯ АНЖЭЛІКА ЛЕАНІДАЎНА.....	34
БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАФРАЗЕАЛОГІЯ: ПАНЯЦІЙНЫ ЗМЕСТ І МЕТАДАЛАГІЧНАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ.....	34
ЛАБАЧЭЎСКАЯ ВОЛЬГА АЛЯКСАНДРАЎНА	41
БЕЛАРУСКАЕ НАРОДНАЕ МАСТАЦТВА: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ	41
САДОЎСКАЯ АНЖЭЛІКА ЛЕАНІДАЎНА.....	51
БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ ПЕСНЯ: ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАЯ РЭКАНСТРУКЦЫЯ.....	51

АКТЫЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

1. Уводзіны.

1.1. Беларуская мова – славянская мова ўсходнеславянскай падгрупы.

Любая натуральная мова як сродак зносін адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці грамадства, камунікатыўныя патрэбы якога яна абслугоўвае. Не з'яўляецца выключэннем у гэтых адносінах і беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа, дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь.

Беларуская мова прайшла дастаткова працяглы і складаны шлях свайго развіцця і сёння заняла належнае месца сярод славянскіх народаў і на лінгвістычнай карце Еўропы. Сёння – гэта высокаразвітая літаратурная мова з багатым слоўнікавым складам і распрацаванай сістэмай норм, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Яна па-ранейшаму застаецца адным з рэальных сродкаў зносін, важнейшым элементам беларускай культуры, сімвалам нацыянальнай свядомасці, фактарам нацыянальнай адметнасці і ідэнтыфікацыі беларусаў.

1.2. Гісторыя развіцця беларускай мовы і яе роля станаўленні беларускай дзяржаўнасці.

Беларуская мова адносіцца да ліку славянскіх моў з працяглай пісьмовай традыцыяй. Гісторыя асобнай беларускай (старабеларускай) літаратурна-пісьмовай мовы пачынаецца з XIV ст.

На працягу ўсяго свайго існавання беларуская мова адыграла выключную ролю ў гісторыі беларусаў і станаўленні іх дзяржаўнасці. У Вялікім Княстве Літоўскім старабеларуская мова выконвала ўсе функцыі дзяржаўнай мовы, выкарыстоўвалася ва ўсіх сферах жыцця тагачаснага грамадства (ад побытавай да дзяржаўнага справаводства).

Беларуская народна-гутарковая мова дазволіла беларусам захаваць і развіць сваю нацыянальную адметнасць і ў тыя неспрыяльныя часы, калі пісьмовая разнавіднасць беларускай мовы аказалася пад забаронай і на некалькі стагоддзяў былі прыпынены традыцыі беларускага пісьменства.

Вельмі важную ролю адыграла беларуская мова ў станаўленні беларускай дзяржаўнасці ў пачатку XX стагоддзя. Нацыянальнае адраджэнне беларусаў у XIX ст. пачалося менавіта са стварэння новай літаратурна-пісьмовай мовы. Дзякуючы літаратурнай творчасці многіх выдатных дзеячаў беларускай культуры, сярод якіх выключнае месца займаюць постаці Максіма Багдановіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа, беларускае пісьмовае слова шырока распаўсюдзілася па ўсёй тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю Расійскай Імперыі, а сама беларуская мова набыла ўсе прыкметы літаратурнай мовы. Гэта было надзвычай важна. Таму што ў дадзеным выпадку спрацавала

формула: ёсць самастойная літаратурная мова – ёсць народ з уласнай адметнай культурай і мовай, які мае права на сваю дзяржаўнасць. Несумненна, гэтая акалічнасць, магчыма, ў першую чаргу стала асноўным аргументам на карысць стварэння БССР у 1918 годзе. Збыліся, такім чынам, прарочыя словы Янкі Купалы, які ў свой час напісаў: “І беларус можа змясціцца ў сям’і нялічанай славян”.

2. Беларуская мова ў XX – XXI стст. (развіццё сістэмы і функцыянавання).

Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова, якая сфарміравалася ў XIX – пачатку XX ст., прайшла інтэнсіўны шлях свайго развіцця, які вызначаўся ўплывам суседніх рускай і польскай моў, а таксама частай і кардынальнай зменай напрамкаў і арыенціраў гэтага развіцця.

2.1. Асаблівасці фарміравання новай беларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў XIX – пачатку XX ст.

2.1.1. Беларуская мова – гэта мова з працяглай, але перарванай літаратурна-пісьмовай традыцыяй, што прадвызначыла размоўна-гутарковую, а не кніжную базу (аснову) новай беларускай літаратурна-пісьмовай мовы.

2.1.2. Новая літаратурна-пісьмовая беларуская мова фарміравалася выключна ва ўмовах двухмоўя і нават шматмоўя, на фоне дамінавання іншых блізкароднасных моў (рускай і польскай), якія панавалі перш за ўсё ў афіцыйных сферах зносін.

2.1.3. Шырокае выкарыстанне (фактычна дамінаванне) ў розных сферах камунікацыі рускай і польскай моў абумоўлівала ціск сістэм гэтых моў на беларускую нарматворчасць, што аказала істотны ўплыў на адбор нацыянальных моўных сродкаў у якасці літаратурнага стандарту, а таксама на выпрацоўку і замацаванне літаратурных норм, у тым ліку і правапісных.

2.2. Этапы развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XX ст.

2.2.1. Пачатак XX ст. – перыяд інтэнсіўнага, але дастаткова стыхійнага складвання літаратурных норм выразна паказвае гэтую спецыфіку. У гэты перыяд ішоў працэс інтэнсіўнага адбору разнастайных народна-гутарковых сродкаў і іх замацаванне ў якасці агульналітаратурнага стандарту, які суправаджаўся адначасовым уплывам суседніх рускай і польскай моў і які можа быць ахарактарызаваны як *міжмоўнае ўзаемадзеянне*.

2.2.2. 20-я гады XX ст. (беларусізацыя) – перыяд вельмі інтэнсіўнага моўнага будаўніцтва і распаўсюджання беларускай мовы ў многія сферы ўжытку, у тым ліку ў сферу навучання і навукі. Развіццё сістэмы беларускай мовы ў гэты час вызначаецца пурыстычнай тэндэнцыяй на ўмацаванне нацыянальнай спецыфікі беларускай мовы, актыўным вывядзеннем з ужытку выразных русізмаў і паланізмаў, актыўнай словатворчасцю і г.д. Узаемадзеянне з суседнімі славянскімі мовамі, у першую чаргу рускай, знаходзіць сваё выражэнне ў свядомым *адштурхоўванні* (т. зв. “антыўплыў”), што знайшло сваё выразнае адлюстраванне на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы, перш за ўсё ў лексіцы беларускай літаратурнай мовы

2.2.3. 30-я – 80-я гг. XX ст. – тэндэнцыя на збліжэнне з рускай мовай. Гэты перыяд у развіцці сістэмы беларускай мовы характарызуецца

інтэнсіўным аднабаковым рускамоўным уплывам, які на некалькі дзесяцігоддзяў стаў вызначальным у развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Менавіта ў 30-я гады складваецца тэндэнцыя арыентацыі на рускамоўныя ўзоры і інтэнсіўнае запазычанне з рускай мовы. У другой палове XX стагоддзя ў сферы лексікі гэтая тэндэнцыя істотна актывізуецца і набывае характар шырокай **інтэрнацыяналізацыі** з выразным адценнем **русіфікацыі**

2.2.4. Канец XX – пачатак XXI ст.

Канец XX – пачатак XXI ст. вызначаецца складанымі і рознакіраванымі тэндэнцыямі развіцця сістэмы беларускай літаратурнай мовы, што абумоўлена зменамі ў сацыяльна-палітычным жыцці беларускага грамадства і асаблівасцямі папярэдняга этапу развіцця і функцыянавання беларускай мовы. Асноўнымі тэндэнцыямі ў гэты час з’яўляюцца рознакіраваныя тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі і тэндэнцыя да нацыяналізацыі

Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі ў асноўным звязана з інтэнсіўным пранікненнем у слоўнікавы склад беларускай мовы іншамоўных запазычанняў, галоўным чынам англа-амерыканізмаў, што звязана ў першую чаргу з развіццём новых тэхналогій, галін навукі, істотнымі зменамі ў грамадскім ладзе і палітычным жыцці краіны, а таксама ўзмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Спецыфіка беларускай мовы заключаецца ў тым, што інтэрнацыяналізацыя яе слоўнікавага складу і актыўнае пранікненне англіцызмаў адбываецца праз пасрэдніцтва рускай мовы і тым самым стварае ўражанне, часта справядлівае, менавіта рускамоўнага ўплыву і збліжэння беларускай мовы з рускай.

Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў беларускай мове канца XX – пачатку XXI ст. абумоўлена пурыстычнымі падыходамі, якія вельмі выразна праявіліся ў апошняе дзесяцігоддзе мінулага стагоддзя і маюць дэрусіфікатарскі характар. Таму тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў беларускай мове накіравана ў значнай ступені на рэвізію існуючых моўных сродкаў, ці тых, якія былі пашыраны ў нядаўнім мінулым. Пры гэтым галоўным крытэрыем адбору суіснуючых адзінак з’яўляецца ступень іх падабенства ці адрознення ад адпаведных адзінак рускай мовы. Найбольш выразна гэтая тэндэнцыя праявілася ў актыўнай словатворчасці, вяртанне ва ўжытак вялікай колькасці лексічных адзінак, што знаходзіліся на перыферыі моўнай сістэмы, шэрагу запазычанняў, якія таксама адпавядаюць “патрабаванням” нацыянальна-моўнага пурызму, калі адрозніваюцца ад адпаведных рускіх намінатыўных адзінак. Апошняе звязана ў першую чаргу з так званай зменай моўных арыенціраў з усходу на захад і ўключэннем у моўную практыку значнай колькасці паланізмаў.

З пункту гледжання адносін да суседніх славянскіх моў тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі можа быць ахарактарызавана як працяг **збліжэння** з рускай мовай, а тэндэнцыя да нацыяналізацыі можа разглядацца як **адшурхоўванне** ад рускай мовы і **збліжэнне** з польскай мовай

Агульным парадосам развіцця і існавання беларускай мовы ў ХХ стагоддзі з'яўляецца тое, што паступовае, дынамічнае і інтэнсіўнае развіццё сістэмы беларускай нацыянальнай мовы, і ў першую чаргу яе літаратурнай разнавіднасці паралельна суправаджаецца істотным змяншэннем актыўных карыстальнікаў беларускай мовы і паступовым выцясненнем яе з многіх найбольш важных і ўплывовых сфер ужытку.

3. Беларуская мова ў сучаснай камунікатыўнай прасторы беларусаў.

Беларуская мова як адна з дзяржаўных моў краіны і мова тытульнай нацыі займае спецыфічнае месца ў сучаснай камунікатыўнай прасторы беларусаў, што абумоўлена неадпаведнасцю заканадаўчага статусу мовы яе рэальнай запатрабаванасці як сродку зносін.

3.1. Сістэма беларускай нацыянальнай мовы на сучасным этапе

Беларуская нацыянальная мова на сучасным этапе свайго існавання ўяўляе дастаткова складаную сукупнасць сваіх падсістэм, што спецыфічна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой і выкарыстоўваюцца ў якасці сродку зносін.

3.1.1 Літаратурная мова – вышэйшая форма беларускай нацыянальнай мовы, з'яўляецца ўзорнай і прызнаецца ўсімі носьбітамі нацыянальнай мовы. Літаратурная мова функцыянуе ў вуснай і пісьмовай формах, мае стабільныя, агульныя для ўсіх носьбітаў нормы, якія забяспечваюць яе выкарыстанне ва ўсіх сферах зносін грамадства, у першую чаргу ў сферы адукацыі, дзяржаўнага кіравання і справаводства.

2.2. Народныя гаворкі – другая важная разнавіднасць беларускай нацыянальнай мовы, якія выкарыстоўваюцца як сродак вусных зносін і тэрытарыяльна абмежаваны. Нягледзячы на дастаткова шырокую прадстаўленасць дыялектных элементаў у вусным маўленні жыхароў Беларусі, асабліва вясковага насельніцтва, сёння можна гаварыць толькі пра захаванне рэшткаў сістэмы традыцыйных народных гаворак.

3.3 Сацыяльныя дыялекты. Да апошняга часу традыцыйна ў афіцыйнай беларусістыцы лічылася, што сучасная беларуская нацыянальная мова прадстаўлена толькі дзвюма асноўнымі падсістэмамі: літаратурным стандартам (літаратурнай мовай) і народнымі гаворкамі. Беларускія сацыяльныя дыялекты ХІХ ст. (умоўныя мовы дрыбінскіх шапавалаў, слуцкіх жабракоў, янаўскіх лабараў і інш.), такім чынам, разглядаліся як факт папярэдніх этапаў гістарычнага развіцця беларускай мовы. Такі погляд не адлюстроўвае дакладна сучаснай моўнай рэчаіснасці. Сапраўды, для сістэмы сучаснай беларускай мовы характэрна фактычна поўная адсутнасць такой разнавіднасці сацыяльных дыялектаў, як крымінальны жаргон, аднак можна гаварыць пра існаванне сучаснага беларускага студэнцкага і маладзёжнага слэнгу. Дастаткова інтэнсіўна фарміруецца беларускамоўны камп'ютарны слэнг – прафесійны дыялект спецыялістаў па камп'ютарнай тэхніцы і камп'ютарных тэхналогіях.

3.4 “Трасянка”. Характарыстыка выкарыстання беларускай мовы ў сучасным грамадстве будзе няпоўнай, калі не закрануць такі феномен сучаснага маўлення, як “трасянка”. У сучаснай беларускай рэчаіснасці пад

“трасянкай” звычайна разумеецца змешанае беларуска-рускае маўленне з вельмі шырокім дыяпазнам моўнага вар’іравання: ад пераважна беларускага маўлення з элементамі рускай мовы да пераважна рускага маўлення з элементамі беларускай мовы. У такім выпадку пераважна беларускае маўленне з элементамі рускай мовы трэба аднесці да беларускай моўнай стыхіі (“беларуская трасянка”), а рускае маўленне з элементамі беларускай мовы – да рускай моўнай стыхіі (“руская трасянка”).

3.5 “Тарашкевіца”. Пры характарыстыцы сістэмы сучаснай нацыянальнай беларускай мовы нельга абысці ўвагай і такую яе разнавіднасць, як “тарашкевіца”, якая атрымала дастаткова шырокае распаўсюджанне ў апошнія два дзесяцігоддзі. Аб’ектыўна “тарашкевіца” – гэта варыянт беларускай літаратурна-пісьмовай мовы, які развіваўся і аўтаномна функцыянаваў на працягу другой паловы ХХ стагоддзя паралельна з сучасным літаратурным стандартам у асяроддзі беларускамоўнай дыяспары. Яна арыентавана на пісьмовую традыцыю 20-х гадоў ХХ стагоддзя і пісьмовую практыку беларускамоўнага замежжа, характарызуецца асаблівасцямі фанетыкі, слоўнікавага складу, марфалагічных, сінтаксічных і словаўтваральных норм, а таксама правапісу і часта разглядаецца як паралельны, альтэрнатыўны варыянт сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сёння “тарашкевіца” займае пэўнае месца як у сістэме нацыянальнай мовы, так і ў камунікатыўнай прасторы сучаснага беларускага грамадства.

Такім чынам, у апошнія два дзесяцігоддзі беларуская нацыянальная мова істотна ўскладнілася ў плане колькасці сваіх разнавіднасцей (падсістэм) і функцыянальных стыляў, што сведчыць пра яе рэальную запатрабаванасць як сродку зносін у сучасным грамадстве.

Увогуле сучасная сістэма нацыянальнай беларускай мовы можа быць прадстаўлена наступным чынам:

Нацыянальная беларуская мова:

1. Пісьмовая разнавіднасць:

- 1.1. Агульналітаратурная мова;
- 1.2. “Тарашкевіца”.

2. Вусная разнавіднасць:

- 2.1. Агульналітаратурная мова;
- 2.2. “Тарашкевіца”;
- 2.3. Народныя гаворкі;
- 2.4. Сацыяльныя дыялекты;
- 2.5. “Трасянка”.

Рэальна беларускае маўленне з пазіцый выкарыстання элементаў адной ці некалькіх моўных сістэм (падсістэм) падзяляецца на:

1. Чыстыя тыпы маўлення (у межах адной моўнай сістэмы ці падсістэмы):

- 1.1. Агульналітаратурная мова (вусная і пісьмовая разнавіднасць);
- 1.2. “Тарашкевіца” (вусная і пісьмовая разнавіднасць);
- 1.3. Народныя гаворкі (вусная разнавіднасць).

2. Змешаныя тыпы маўлення – “трасянка” – (выкарыстанне ў маўленні элементаў розных моўных сістэм ці падсістэм):

2.1. У межах розных моўных сістэм:

2.1.1. Беларускае літаратурнае маўленне з элементамі рускай мовы;

2.1.2. Беларускае дыялектнае маўленне з элементамі рускай мовы;

2.1.3. Беларускае літаратурнае маўленне з элементамі польскай мовы;

2.1.4. і г.д.

2.2. У межах адной моўнай сістэмы:

2.2.1. Беларускае літаратурнае маўленне з элементамі народных гаворак;

2.2.2. Беларускае літаратурнае маўленне з элементамі “тарашкевіцы”;

2.2.3. Беларускае маўленне ў адпаведнасці з нормамі “тарашкевіцы” з элементамі агульналітаратурнага стандарту;

2.2.4. і г.д.

Такім чынам, беларуская нацыянальная мова на сучасным этапе развіцця і функцыянавання характарызуецца дастаткова складанай сістэмай сваіх разнавіднасцей і тыпаў маўлення, а таксама мае тэндэнцыю да іх пашырэння.

4. Заключэнне.

Для паўнацэннага выканання ў двухмоўным і шматмоўным грамадстве функцыі дзяржаўнай мовы павінен быць забяспечаны рад умоў лінгвістычнага, сацыяльнага, прававога і сацыя-псіхалагічнага характару. Гэта актуальна як для беларускай мовы, так і для любой іншай нацыянальнай мовы.

4.1. Абавязковымі ўмовамі ўласна лінгвістычнага плана, безумоўна, з’яўляюцца:

адпаведны узровень развіцця сістэмы мовы (наяўнасць літаратурнага стандарту, багатага слоўнікавага складу, распрацаванай навуковай тэрміналогіі, устойлівай пісьмовай традыцыі і стабільнай арфаграфіі, развітай сістэмы словаўтварэння для папаўнення намінацыйных рэсурсаў мовы і г. д.);

дастатковае тэарэтычнае забеспячэнне (неабходны ўзровень айчыннага мовазнаўства, усебаковае даследаванне і комплекснае манаграфічнае апісанне ўсіх узроўняў моўнай сістэмы, наяўнасць акадэмічных граматык, нарматыўных тлумачальных і іншых слоўнікаў літаратурнай мовы і г. д.);

наяўнасць факталагічнай базы (комплекс практычных даведнікаў і дапаможнікаў для забеспячэння патрэб навучальнага працэсу і моўнай практыкі: падручнікі і дапаможнікі для ўсіх узроўняў адукацыі, слоўнікі, у тым ліку двухмоўныя, і даведнікі розных тыпаў, у тым ліку і тэрміналагічныя).

4.2. Сацыяльныя ўмовы ўключаюць:

наяўнасць дастаткова шырокай сацыяльнай базы для паўнацэннага функцыянавання беларускай мовы;

забеспячэнне неабходнай лінгвістычнай кампетэнцыі ўсіх слаёў беларускага грамадства (фактычна ўсе павінны ў дастатковай ступені валодаць навыкамі выкарыстання беларускай мовы).

4.3. Прававыя ўмовы (абумоўленыя сітуацыяй двухмоўя) прадугледжваюць:

наяўнасць нарматыўнай заканадаўчай базы ў сферы моўнага жыцця і яе строгае выкананне;

прававую кампетэнцыю грамадзян і выкананне моўных абавязкаў службовымі асобамі;

адпаведнасць нацыянальнага моўнага заканадаўства еўрапейскім стандартам у моўнай сферы.

4.4. Сацыя-псіхалагічныя фактары пашырэння беларускай мовы ў важнейшыя сферы ўжытку заключаюцца ў наступным:

усведамленні важнасці і прыярытэтнасці нацыянальнай мовы як часткі нацыянальнай духоўнай культуры і гістарычнай спадчыны;

фарміраванні нацыянальнага моўнага этнацэнтрызму і пазбаўленні ад комплексу блізкароднаснага адштурхоўвання;

адносінах да нацыянальнай мовы як да важнейшага атрыбута дзяржаўнасці і незалежнасці краіны;

выкананні нацыянальнай (беларускай) мовай функцыі аб'яднання грамадства, а не яго канфрантацыі і г.д.;

пазбаўленні палітычных ярлыкоў па моўных густах і схільнасцях двухмоўных грамадзян краіны.

Безумоўнае выкананне гэтых умоў дазволіць беларускай мове заняць у камнікатыўнай прасторы беларускага грамадства тое месца, якое павінна займаць дзяржаўная мова, і забяспечыць яе паўнаважнае развіццё і функцыянаванне ў XXI ст.

Кулеш Ганна Іванаўна

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

КАНЦЭПЦЫІ ПАХОДЖАННЯ І ЭТАПЫ РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Праблема глотагенезу вырашаецца ў непасрэднай сувязі з праблемай этнагенезу. Вывучэнне этнагенезу беларусаў пачалося ў XIX ст. З таго часу выказана шмат меркаванняў, узнікла мноства канцэпцый, якія часам ўзаемавыключаюць адна адну. Адзінага погляду на пытанні аб продках беларусаў і аб часе складвання беларускай народнасці няма. Беларускі фалькларыст, этнограф і гісторык М. Я. Грынблат, аўтар даследавання “Белорусы. Очерки происхождения и этническая история”, у якім аналізуецца некаторыя канцэпцыі, слухна зазначыў: “у развіцці поглядаў на паходжанне беларускай народнасці няцяжка выявіць праяўленне барацьбы розных ідэалагічных напрамкаў. Гісторыя беларускага народа нярэдка

скажалася ва ўгоду пануючым класам Расіі і Польшчы” [Грынблат 1968, с. 21].

Гэтыя словы Глынблата скіраваны перш за ўсё да так званых польскай і велікарускай канцэпцый, якія з’явіліся ў XIX ст. і, як адзначаецца ў літаратуры, адмаўлялі існаванне самастойнага беларускага этнасу на той падставе, што ў насельніцтва Беларусі быццам не было самастойнай славянскай мовы.

Паводле *велікарускай канцэпцыі* (А. І. Сабалеўскі, І. І. Сразнеўскі і інш.), Беларусь – частка рускай этнічнай тэрыторыі, а беларуская мова – дыялект рускай мовы.

Прыхільнікамі *польскай канцэпцыі*, згодна з якой беларуская мова – дыялект польскай, а беларусы – частка польскага этнасу, лічацца Л. Галембоўскі, А. Рыпінскі.

Знаходзячыся ў вымушанай эміграцыі пасля ўдзелу ў паўстанні 1830–1831 гг., паэт і фалькларыст, кнігавыдавец і мастак А. Рыпінскі выдаў кнігу “Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewach, tancach etc.” [Rypiniski 1840]. Асобныя фармулёўкі менавіта з гэтай кнігі сталі падставай для абвінавачвання яе аўтара ў прапольскай пазіцыі [Русецкі 2005] і залічэння яго да прыхільнікаў польскай канцэпцыі. Канцэпцыя патрабуе этнагістарычнага экскурсу, факталагічных абгрунтаванняў, чаго не знойдзеш у яго працах. Ацэньваць выказванні А. Рыпінскага адносна Беларусі як польскай правінцыі неабходна ў сацыяльна-гістарычным кантэксце. Нельга не пагадзіцца з думкай, што найбольш аб’ектыўную ацэнку яго дзейнасці і поглядам даў А. Мальдзіс, “які супярэчнасці ў творчасці А. Рыпінскага бачыў у супярэчнасцях польскага нацыянальна-вызваленчага руху, з якім ён быў звязаны і які меў адназначную антырасійскую накіраванасць” [Русецкі 2005, с. 273], а не антыбеларускую.

Л. Галембоўскі ў даследаванні “Lud Polski: jego zwyczaj, zabobony” [Gołębiowski 1830] назву *люд польскі* пашырае на насельнікаў тагачаснага яму Польскага Каралеўства і мясцовасцей, якія даўней у яго ўваходзілі, каб стварыць найбольш поўны вобраз гэтага люду, паказаўшы агульнае і адрозненні ў розных прадстаўнікоў поліэтнічнай дзяржавы. Характарызуючы “lud biało-ruski”, падкрэслівае яго адметнасці не толькі ў звычаях, традыцыях, але і ў мове. У запісаных ім песнях перададзены (хоць і непаслядоўна) спецыфічныя моўныя асаблівасці, лінгвістычная адрознасць падкрэсліваецца і тым, што побач прыводзіцца пераклад на польскую мову:

*Swiaty Pokrow! Pokrow!
Pokryw ziarnu i wadu,
Pakryj mienie maładu*

*Święta Pokrowo!
Pokryłaś ziemię i wodę,
Pokryj i mie młoda!*
[Gołębiowski 1830, s. 64]

¹ Намі вылучана перадача фанетычных адрозненняў паміж беларускай і польскай мовамі.

Самастойнасць беларускай мовы і яе адметнасць у параўнанні з іншымі паводле лексічнага складу, сінтаксісу, фанетычных і марфалагічных асаблівасцей была навукова даказана Я. Ф. Карскім у пачатку ХХ ст. у фундаментальнай працы "Беларусы".

Спынімся на некаторых канцэпцыях этна- і глотагенезу беларусаў, сфармуляваных даследчыкамі ХХ ст.

В. Ластоўскі, А. Шлюбскі і інш. з'явіліся аўтарамі *крывіцкай канцэпцыі*. Сутнасць яе – продкамі сучасных беларусаў былі крывічы. Прыхільнікі гэтай канцэпцыі прапаноўвалі называць беларусаў крывічамі, а Беларусь – Крывіяй. У наш час з крывіцкай гэтай канцэпцыі выступалі, напрыклад, М. Ф. Піліпенка [Пилипенко 1991], аўтары дапаможніка "Гісторыі Беларусі. Ад старажытных часоў – па 2008 г." Я. К. Новік, І. Л. Качалаў, Н. Я. Новік [Новік 2009]. Памылковасць гэтай канцэпцыі найперш у тым, што яна не дае адказу на пытанне, як жа ўзнікла паўднёвабеларускае насельніцтва, паколькі крывічы займалі толькі паўночную і цэнтральную частку тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Я. Ф. Карскі, У. І. Пічэта, М. Я. Грынблат, М. В. Доўнар-Запольскі ўключалі ў склад продкаў беларусаў не толькі крывічоў, але таксама дрыгавічоў і радзімічаў. Адсюль і назва канцэпцыі – *крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая*.

Паводле *балцкай* канцэпцыі этнагенезу беларусаў, да з'яўлення беларускага этнасу прывяло змяшэнне славян з балтамі. Аўтар гэтай тэорыі расійскі археолаг **В. Сядоў** робіць выснову аб вызначальнай ролі балтаў як субстрату ў этнагенезе беларусаў на падставе таго, што шмат элементаў беларускай культуры і мовы маюць балцкае паходжанне.

У пачатку 90-х гадоў ХХ ст. *новою канцэпцыю ўзнікнення беларусаў* распрацаваў беларускі гісторык і этнограф **М. Ф. Піліпенка** [Пилипенко 1991]. Ён лічыць, што ў выніку шырокага рассялення славян і змешвання іх з усходнімі балтамі ўтварыліся першапачатковыя ўсходнеславянскія этнічныя супольнасці крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Затым разам з іншымі ўсходнеславянскімі супольнасцямі крывічы, дрыгавічы і радзімічы кансалідаваліся ў новыя этнічныя аб'яднанні.

Згодна з канцэпцыяй М. Ф. Піліпенкі, тэрыторыя сучаснай Беларусі па лакальных асаблівасцях мовы і культуры ўваходзіла ў дзве дыялектна-этнаграфічныя зоны агульнаўсходнеславянскай этнічнай супольнасці – папрыпяцка-палескую і падзвінска-дняпроўскую. У паўднёвай папрыпяцка-палескай зоне на аснове трансфармацыі дрыгавічоў, драўлян і паўднёвай часткі радзімічаў ішоў працэс складвання новай этнічнай супольнасці – *палешукоў*, у паўночным (падзвінска-дняпроўскім) рэгіёне ў выніку трансфармацыі крывічоў, вяцічаў і паўночных радзімічаў – *старажытных беларусаў*. Піліпенка лічыць, што менавіта палешукі і беларусцы сталі непасрэднымі продкамі беларусаў.

Два дыялектныя масівы на тэрыторыі беларускіх земляў у старажытнасці вылучае і ўкраінскі лінгвіст **Р. Піўтарак** – палескі (паўднёва-заходні) і крывіцкі (паўночна-ўсходні). Узнавіць усе рысы, якімі адрозніваліся

гэтыя дыялекты, немагчыма, аднак некаторыя з іх Р. Піўтарак называе. Для палескага дыялекту былі характэрныя: наяўнасць фрыкатыўнага *z*, білабіяльны *ʃ*, цвёрдыя шыпячыя *ж*, *ч*, *ш* і свісцячы *ц* і інш. Для крывіцкага – выбухны *z*, губна-зубны *v*, збліжэнне шыпячых *ж*, *ч*, *ш* і свісцячых *з*, *ц*, *с* («чоканне» і «цоканне») і інш. [Піўтарак 2001, с. 69–70].

Гэтыя этнамоўныя супольнасці з цягам часу зблізіліся, і істотную ролю ў гэтым збліжэнні, на меркаванне Р. Піўтарака, адыграў агульны для абодвух супольнасцей фактар – балцкі субстрат: “менавіта ўплывам гэтага субстрату найбольш верагодна тлумачацца такія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі, як поўнае (недысімілятыўнае) аканне, <...> дзеканне і цеканне, <...> а таксама заўважаны яшчэ Я. Карскім агульны беларуска-балтыйскі слоўнікавы фонд і словы з агульнымі каранямі – асабліва ў сельскагаспадарчай, рыбалавецкай і бортніцкай лексіцы, якая адносіцца да сферы старажытнай чалавечай дзейнасці” [Піўтарак 1997, с. 333].

Працэс утварэння асобных усходнеславянскіх народнасцей пачаўся, на меркаванне Р. Піўтарака, з VI–VII стст. і завяршыўся да XI–XIII стст., аднак “не шляхам падзелу так званай старажытнарускай народнасці на тры часткі, а спосабам кансалідацыі некалькіх сумежных і блізкароднасных груп усходнеславянскіх тэрытарыяльна-племянных аб’яднанняў у кампактныя культурна-этнаграфічныя масівы, якія ў выніку іх далейшай кансалідацыі перараслі ва ўкраінскую, беларускую і рускую народнасці” [Піўтарак 1997, с. 330–331].

Беларускія лінгвісты называюць і ранейшы за XI–XIII стст. час складання беларускай мовы як сістэмы гаворак. Спецыяліст у галіне дыялекталогіі, лінгвагеаграфіі, этнагенезу, глотагенезу Ф. Д. Клімчук выказаў меркаванне, што беларускі этнадыялектны арэал і беларуская дыялектная супольнасць у агульных рысах склаліся ўжо да VIII ст. [Клімчук 1997]. Яшчэ больш ранні час называў вядомы славіст прафесар В. У. Мартынаў – пачатак нашай эры [Мартынаў 1994].

Усё адзначанае датычыць беларускай мовы ў вуснай, размоўнай форме. Гісторыя гутарковай беларускай мовы не тое, што гісторыя пісьмовай, літаратурнай мовы. Узнікненне літаратурных моў ва ўсходніх славян звязваюць са з’яўленнем і пашырэннем на іх тэрыторыі рэлігійна-дыдактычных і богаслужбовых кніг на стараславянскай мове, якія папулярызавалі хрысціянства. Набольш старажытныя такія кнігі датуюцца XI ст. – *Астрамірава евангелле* (1056–1057), *Зборнік Святаслава* (1073; 1076), *Архангельскае евангелле* (1092) і інш. Паводле афіцыйна прызнанай савецкім мовазнаўствам версіі, продкі сучасных беларусаў, рускіх і ўкраінцаў у XI–XIII стст. мелі адзіную для трох этнасаў літаратурную мову, якую ў пераважнай большасці навуковых і навучальных выданняў называюць старажытнарускай. Пад гэтай назвай маецца на ўвазе не ўласна руская мова ў старажытнасці, а мова, агульная для продкаў цяперашніх беларусаў, рускіх і ўкраінцаў. У такім выпадку лагічна было б назваць яе агульнаўсходнеславянскай, а не старажытнарускай [Янкоўскі 1989, с. 11].

Фарміраванне гэтай літаратурнай мовы адбывалася, паводле прыхільнікаў версіі яе існавання, наступным чынам. Напісаныя царкоўнаславянску кнігі перапісваліся, былі ўзорам для ўсходнеславянскіх аўтараў. Паступова ўсходнеславянскія аўтары выпрацоўвалі свае прыёмы і спосабы літаратурнага выказвання, што і прывяло да ўзнікнення ўсходнеславянскай літаратурнай мовы, якая мела адметныя арфаграфічныя і граматычныя рысы, пэўны набор выяўленчых сродкаў.

З гэтай канцэпцыі вынікае, што ўсходнеславянская мова ўтварылася на базе царкоўнаславянскай у выніку насычэння апошняй рысамі жывой мовы ўсходніх славян. Лічыцца, што на ўсходнеславянскай мове, у рознай ступені насычанай рысамі царкоўнаславянскай, напісаны такія тэксты, як “Слова пра паход Ігара”, летапіс “Аповесць мінулых гадоў”, “Маленне Данііла Вязня” (Заточніка), словы Кірыла Тураўскага і інш.

Як адзначаў беларускі гісторык мовы Л. М. Шакун, “у рускім мовазнаўстве гэта канцэпцыя набыла ўсеагульнае прызнанне, у савецкія часы ёй быў нададзены статус афіцыйнай дактрыны, улады адгарадзілі яе ад усялякай крытыкі, бо яна як найлепей адпавядала іх імкненню сцвердзіць “адвечнае адзінства” ўсходніх славянаў, зліць “ізноў” іх мовы ў адзіную – рускую мову” [Шакун 2001, с. 84].

Існаванне ўсходнеславянскай літаратурнай мовы не з’яўляецца агульнапрызнаным.

Калі ўсходнеславянскай літаратурнай мовы не існавала, то якой мовай карысталіся ў якасці літаратурнай усходнія славяне ў акрэслены перыяд? І на гэта пытанне няма адназначнага адказу.

Расійскі акадэмік А. І. Сабалеўскі сцвярджаў: “Церковнославянский язык был для Руси языком литературы в течение всего древнего периода русской истории, т.е. до конца XVII в. <...> Русские переводчики и авторы, сами того не замечая, постоянно подновляли церковнославянский язык, но эти подновления были относительно слабы, и в общем он оставался все тот же в своих звуках, формах, словаре” [Цыт. паводле: Ларин 1975, с. 10]. Падобнага меркавання трымаюцца і некаторыя беларускія мовазнаўцы [Клімаў 2004]

В. У. Вінаградаў быў прыхільнікам літаратурнага двухмоўя. Ён меркаваў, што ва ўсходніх славян існавала два тыпы літаратурнай мовы: кніжна-славянскі (на базе стараславянскай мовы) і народна-літаратурны (на базе жывой мовы ўсходніх славян, якая ўзбагачалася сродкамі стараславянскай мовы) [Виноградов 1978].

Б. А. Успенскі лічыў, што царкоўнаславянская і ўсходнеславянская мовы знаходзіліся не ў адносінах двухмоўя, а ў адносінах дыгласіі. Гэта значыць, што пісьмовай, літаратурнай мовай ва ўсходніх славян была царкоўнаславянская, мовай штодзённых зносін – усходнеславянская. Царкоўнаславянская мова была кадыфікаванай, была мовай школьнага навучання. Паралельных тэкстаў на царкоўнаславянскай і ўсходнеславянскай мовах не існавала, з царкоўнаславянскай на ўсходнеславянскую не перакладалі [Успенский 2002].

Пры асвятленні пытання аб перыядызацыі ў дапаможніках па гісторыі беларускай літаратурнай мовы агульнаўсходнеславянскі перыяд вылучаецца як асобны, зыходны ў яе гісторыі. Гэта тлумачыцца тым, што яго вывучэнне “дае магчымасць усвядоміць, як узнікла ўласна беларуская літаратурная мова, а гэта, у сваю чаргу, дазваляе зразумець і асаблівасці яе далейшага развіцця ўжо ў новых гістарычных умовах” [Шакун 1984, с. 16].

Непасрэдная гісторыя беларускай літаратурнай мовы пачынаецца з XIV ст. Як жа ўзнікла ўласна беларуская літаратурная мова? У савецкім мовазнаўстве пашыраным было меркаванне, што “старажытная беларуская літаратурна-пісьмовая мова <...> вырасла з агульнарускай літаратурна-пісьмовай мовы ў выніку ўздзеяння на яе жывой беларускай гаворкі” [Шакун 2001a2, с. 23].

Ёсць думка, што афіцыйная мова Вялікага Княства Літоўскага узнікла на аснове гаворак заходняй часткі былой Полацкай зямлі. Аднак найбольшую папулярнасць атрымала меркаванне акадэміка Я. Ф. Карскага, які ў шматлікіх працах адзначаў, што з пачатку свайго існавання літаратурна-пісьмовая мова ВКЛ развівалася пераважна ў Вільні на аснове гаворак Віленшчыны, якую ён адносіў да беларускай моўнай тэрыторыі. Віленскаму кайнэ Карскі надаваў асаблівае значэнне ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы.

Храналагічныя межы старабеларускага перыяду – **XIV–XVIII стст.**

У межах старабеларускага перыяду вылучаюцца наступныя этапы:

1) **XIV ст.**

Літаратурная мова знаходзілася яшчэ пад уздзеяннем папярэдніх моўных традыцый і “не набыла выразнай адметнасці”. Але ў пісьмовых помніках ужо фіксуюцца спецыфічныя беларускія моўныя рысы.

Старабеларуская мова XIV ст. прадстаўлена ў асноўным узорами юрыдычнага пісьменства:

- Дагавор Полацка з Рыгай 1330 г. ;
- Укладная грамата княгіні Ульяніі царкве ў Азярышчах, каля 1377 г.;
- Даравальная грамата полацкага князя Андрэя полацкаму манастыру, каля 1399 г.

Помнікі пісьменства XIV ст. адлюстравалі пачатковы этап фарміравання старабеларускай літаратурнай мовы.

2) **XV – XVI стст.**

На працягу гэтага часу беларуская літаратурная мова сфарміравалася ў сваіх характэрных рысах і выразна адрознівалася і ад царкоўнаславянскай, і ад літаратурнай мовы Маскоўскай дзяржавы.

XV–XVI стст. – час асаблівага росквіту дзяржавы, перыяд найвышэйшай магутнасці ВКЛ. Старабеларуская мова выконвае функцыі дзяржаўнай, афіцыйнай. Гэта спрыяла яе росквіту і ўдасканаленню.

² Першая публікацыя цытаванага артыкула «Да пытання аб паняцці “старажытная беларуская літаратурная мова”» – 1960 г. Параўнанне гэтага выказвання прафесара Л.М.Шакуна з прыведзеным вышэй адносна існавання агульнаўсходнеславянскай літаратурнай мовы ілюструе эвалюцыю яго поглядаў на этна- і глотогенез беларусаў.

ВКЛ была поліэтнічнай дзяржавай. Чаму менавіта старабеларуская ЛМ выконвала функцыі дзяржаўнай? Гісторыкі тлумачаць гэта некалькімі акалічнасцямі.

Па-першае. Літоўцы на час узнікнення ВКЛ не мелі яшчэ сваёй пісьмовай мовы. Пісьменства ўзнікла ў 16 ст. на аснове лацінскай графікі. Вытокі пісьмовай мовы літоўцаў звязваюць з Усходняй Прусіяй, дзе ў 1547 г. у Кёнігсбергу Марцінас Мажвідас, літоўскі пісьменнік, пачынальнік літоўскага пісьменства надрукаваў першую літоўскую кнігу “Простыя словы катэхізіса”, якая акрамя катэхізіса ўключала буквар, некалькі песнапенняў рэлігійнага характару, вершаваную прадмову Мажвідаса пра становішча тагачаснага літоўскага сялянства. А свецкага зместу кнігі на літоўскай мове з’явіліся яшчэ пазней.

Па-другое. Набыццю статусу дзяржаўнай старабеларускай мовай спрыяла і агульная перавага прадстаўнікоў з беларускіх земляў у найважнейшых сферах палітычнага і эканамічнага жыцця ВКЛ.

Беларускія землі складалі аснову эканамічнай магутнасці княства. Большасць паслоў (дэпутатаў), што павінны былі прымаць удзел у пасяджэннях сейма (цэнтральнага заканадаўчага органа ВКЛ), якраз былі з беларускіх земляў. Натуральна, што для сейма, дзе паслы з беларускіх земляў складалі большасць, найбольш падыходзіла беларуская мова.

Па-трэцяе. Кніжная, царкоўнаславянская мова не магла выконваць функцыі афіцыйнай як мінімум па дзвюх прычынах:

1) на той час для большасці нашых продкаў яна была малазразумелай, паколькі пасля ўваходжання беларускіх земляў у склад ВКЛ адбылося аслабленне, а потым і спыненне сувязей з усходнімі рускімі землямі, праз якія прыйшла царкоўнаславянская мова;

2) у ВКЛ моцна было развіта мясцовае самакіраванне. Гэта прымушала звярнуць увагу на мову народа як правадніка народных інтарэсаў. Мова богаслужбовых кніг па свайму складу не падыходзіла для сеймаў і ратуш.

Функцыі дзяржаўнай мовы старабеларуская выконвала да канца 17 ст., да рашэння Варшаўскага сейма 1696 года.

Хоць і называлася яна ў той час рускай (рускай), у сучасным разуменні гэтага слова такой не была. Калі б яна была такой, як і тагачасная мова Маскоўскай дзяржавы, то не было б патрэбы рабіць пераклад Статута ВКЛ 1588 г. для Маскоўскай дзяржавы. А пераклад такі быў зроблены. З якой мэтай? У Маскоўскай дзяржаве ўзнікла неабходнасць падрыхтоўкі зводу законаў. Маецца на ўвазе *Соборное уложение 1649 года* – помнік рускага права 17 ст. Дык вось Статут ВКЛ 1588 г. побач з рускімі крыніцамі права стаў важнай крыніцай Соборнага уложения 1649 года.

На думку некаторых даследчыкаў, моўная сітуацыя ў ВКЛ характарызувалася тым, што царкоўнаславянская і старабеларуская мова функцыянальна дапаўнялі адна адну. Выкарыстанне адной або другой прадвызначалася сферай прымянення. Акрамя таго, існавала так званая беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы. Такое меркаванне выказаў, у

прыватнасці, Пол Вэкслер у манаграфіі “Гістарычная фаналогія беларускае мовы” [Вэкслер 2004].

Старабеларуская мова мела разгалінаваную сістэму стыляў, першае месца ў якой займала канцылярска-юрыдычнае пісьменства. Яно было прадстаўлена такімі пісьмовымі помнікамі, як

– *Судзебнік Казіміра 1468 г.* – першы кодэкс крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права ВКЛ;

– *Статуты ВКЛ* – зводы законаў феадальнага права. Тры рэдакцыі – 1529 г., 1566 г., 1588 г.;

– *Метрыка ВКЛ* (ад лац. *matricula* канцылярская кніга; спіс) – збор матэрыялаў (сшыткаў, кніг), больш за 600 тамоў, велікакняжацкай канцылярыі 15–18 стст. з копіямі дакументаў, якія выдаваліся ад імя вялікага князя, Рады ВКЛ, сеймаў і падлягалі неабмежаванаму ў часе захаванню. Пераважная большасць – на беларускай мове, частка – на польскай, некаторыя – на лацінскай.

3) XVII ст.

Умовы для функцыянавання БЛМ ужо з канца XVI ст. пагаршаюцца. 1569 г. – Люблінская унія, вайскова-палітычнае пагадненне з Польскім Каралеўствам. Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай. Адбываецца паступовае выцясненне беларускай мовы з афіцыйнага ўжытку. Варшаўскі сейм 1696 г. адзінай дзяжаўнай мовай абвясчае польскую мову.

4) XVIII ст.

З гэтага часу (у параўнанні з папярэднім) захавалася мала пісьмовых помнікаў, хоць у апошні час іх кола “дзякуючы інтэнсіўным пошукам даследчыкаў пачало прыкметна пашырацца” [Шакун 2001б]. Мова іх у асноўных рысах набліжалася да жывой. Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) на беларускіх землях дзяржаўнай, афіцыйнай становіцца руская мова. Беларуская літаратурная мова не мела магчымасці развівацца. У неспрыяльных умовах яна занепадае.

Новы (сучасны) перыяд у гісторыі беларускай літаратурнай мовы пачынаецца ад XIX стагоддзя ва ўмовах адсутнасці дзяржаўнай самастойнасці.

З самага пачатку далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі царскія ўлады імкнуліся русіфікаваць край. Гэта ажыццяўлялася рознымі шляхамі. Асабліва ўзмацніўся курс царскіх уладаў на паслядоўную русіфікацыю пасля задушэння паўстання 1830–1831 гг.

У XIX ст. беларускія землі сталі аб’ектам сутыкнення польскіх і расійскіх інтарэсаў. І русіфікацыя краю, накіраваная на супрацьдзеянне польскаму ўплыву, ударыла не столькі па моцнай польскай культуры, колькі па культуры беларускай [Ігнатоўскі 1992]. Для пацверджання можна прывесці хоць бы адзін прыклад. 30 мая 1859 г. з’явіўся цыркуляр, які забараніў прымяненне польскага алфавіту для друкавання рускай або ўкраінскай літаратуры. Пра тое, што дзеянне цыркуляра пашыралася і на беларускую, сведчыць забарона выхаду ў свет падрыхтаванай да друку паэмы А. Міцкевіча “Пан Тадэвуш” у перакладзе Дуніна-Марцінкевіча.

Калі ўлічыць, што тагачасныя беларускія пісьменнікі ў пераважнай большасці выкарыстоўвалі менавіта польскі (дакладней – лацінскі ў польскай мадыфікацыі) алфавіт, то стане зразумелай адмоўная роля гэтай забароны. Гэта забарона свядома тармазіла развіццё беларускай нацыянальнай літаратуры, а разам з тым і беларускай мовы. Беларускія пісьменнікі страчвалі магчымасць выдаваць свае творы на радзіме. Гэта рабілася нелегальна або за яе межамі. Напрыклад, “Дудку беларускую” – свой першы зборнік вершаў – Ф. Багушэвіч надрукаваў у Кракаве (1891), другі зборнік – “Смык беларускі” – у Познані (1894).

Сферы выкарыстання беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. абмяжоўваліся мастацкай літаратурай і публіцыстыкай.

У пачатку XX ст. нацыянальна-вызваленчы рух у Расійскай імперыі закрануў і яе ўскраіны. Закон аб свабодзе друку (1905 г.) дазваляў друкаваць арыгінальныя творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў.

Вынік прыняцця закона аб друку:

- ажыўленне літаратурнага працэсу;
- узнікненне легальнай выдавецкай справы (1906 г. – пачала выходзіць газета “Наша Ніва”).

У *красавіку 1918 г. пастановай Народнага сакратарыята БНР* беларускай мове быў *вернуты статус дзяржаўнай*.

У паслякастрычніцкай гісторыі беларускай літаратурнай мовы вылучаюць некалькі этапаў, кожны з іх мае “пэўную дамінанту, якая ў той ці іншай ступені вызначае характар моўнай сітуацыі, асаблівасці сацыякультурнай і моўнай арыентацыі грамадства і напрамкі актыўных працэсаў у розных галінах моўнай дзейнасці і структуры самой беларускай мовы” [Сямешка 1998, с. 27].

20-я гг. XX ст. – надзвычай спрыяльны час для развіцця беларускай літаратурнай мовы, якое стымулявалася палітыкай беларусізацыі, аб’яўленай ў 1924 г. спецыяльнай пастановай СНК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”.

30-я – першая палова 50-х гадоў XX ст.

Пастанова СНК БССР “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу” (1933 г.) акрэсліла новы напрамак у развіцці беларускай літаратурнай мовы. Выцясненню беларускай мовы з сістэмы адукацыі садзейнічала і пастанова СНК і ЦК УКП(б) 1938 г. “Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей” паводле якой ва ўсіх школах руская мова пачынала выкладацца з першага класа.

Другая палова 50-х – першая палова 80-х гадоў XX ст.

У 1958 г. былі прыняты Тэзісы ЦК КПСС і СМ СССР “Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і аб далейшым развіцці сістэмы адукацыі ў краіне”. Атрыманае права не вывучаць беларускую мову, папулярызацыя яе непрэстыжнасці прывялі да таго, што “вырасла не адно пакаленне людзей бездухоўных, адарваных ад нацыянальна-культурнай глебы, аб’якавых да

сваёй гісторыі і самабытнай спадчыны роднай зямлі” [Сямешка 1998, с. 37]. Звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы.

Другая палова 80-х – 90-я гады.

Абуджэнне цікавасці да нацыянальнай гісторыі, культуры, мовы пад уплывам сацыяльных змен. Створанае ў 1989 г. Таварыства беларускай мовы мела на мэце сваёй дзейнасці абарону нацыянальна-культурных інтарэсаў, папулярызацыю беларускай мовы, наданне ёй рэальнага статусу дзяржаўнай. Прыняцце Закона аб мовах у Беларускай ССР і Праграмы развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР (1990).

Другая палова 1990-х – да нашых дзён.

Адыход камунікатыўнай ролі беларускай літаратурнай мовы на другі план як вынік мэтанакіраванай моўнай палітыкі.

Літаратура

1. Виноградов, В. В. Избранные труды. История русского литературного языка / В. В. Виноградов. – М.: “Наука”, 1978. – 320 с.
2. Вэкслер, Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер. Пер.з англ. – Мінск: Выд. Логвінаў, 2004. – 254 с.
3. Гринблат, М. Я. Белорусы. Очерки происхождения и этническая история / М. Я. Гринблат. – Минск: Наука и техника, 1968. – 288 с.
4. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі. – 5-е выд. – Мінск: Беларусь, 1992. – 190 с.
5. Клімаў, І. Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі / І. Клімаў // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 11. Сш. 1–2 (20–21). – 2004. – С. 220-262.
6. Клімчук, Фёдар. Да глотагенезу беларусаў / Фёдар Клімчук // Беларусіка=Albaruthenica-6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч 2. – Мінск: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. – С. 126–133.
7. Ларин, Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) Б. А. Ларин. – М.: Высшая школа, 1975. – 327 с.
8. Мартынаў, В.У. Канцэпцыя трохмоўнай калыскі не вытрымлівае крытыкі / В. У. Мартынаў // Наша слова. – 1994. – № 9.
9. Новік, Я. К. Гісторыя Беларусі. Ад старажытных часоў – па 2008 г. / Я. К. Новік, І. Л. Качалаў, Я. К. Новік. – Мінск: Вышэйшая школа, 2009. – 512 с.
10. Пилипенко, М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М. Ф. Пилипенко. – Минск: Беларусь, 1991. – 145 с.
11. Півторак, Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфьи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колыски» / Г. П. Півторак. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 152 с.
12. Піўтарак, Рыгор. Вытокі беларускай мовы: Новая канцэпцыя. Да праблемы “Беларусь паміж Украінай і Расіяй” / Рыгор Піўтарак // Беларусіка=Albaruthenica-6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы

міжнацыянальнага, міжрэлігійнага міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч 2. – Мінск: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. – С. 329–334.

13. Русецкі, А. У. Мастацкая культура Віцебскага Паазер'я: Ад старажытнасці да пачатку XX стагоддзя / А. У. Русецкі, Ю. А. Русецкі. – Мінск: БелЭн, 2005. – 320 с.

14. Седов, В. В. Древнерусская народность: Истоико-археологическое исследование / В. В. Седов. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 320 с.

15. Сямешка, Л. І. Сацыялінгвістычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы / Л. І. Сямешка // Беларуская мова: Najnowsze dzieje języków słowiańskich; red. naukowy: A. Lukašanec, M. Prigodzič, L. Sjameška. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1998. – С. 25–54.

16. Успенский, Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.) / Б. А. Успенский. – М.: “Аспект Пресс”, 2002. – 558 с.

17. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 318 с.

18. Шакун, Л.М. Карані нашай мовы // Л. М. Шакун. Карані роднай мовы. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 80–88.

19. Шакун, Л.М. Да пытання аб паняцці “старажытная беларуская літаратурная мова” // Л. М. Шакун. Карані роднай мовы. – Мінск: БДУ, 2001а. – С. 19–24.

20. Шакун, Л.М. Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Л. М. Шакун. Карані роднай мовы. – Мінск: БДУ, 2001б. – С. 56–62.

21. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэб. Дапаможнік / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989. – 301 с.

22. Gołębiowski, Ł. Lud Polski: jego zwyczaje, zabobony / Ł. Gołębiowski. – Warszawa: w drukarni A. Gałęzowskiego i spółki, 1830. – 325 s.

23. Rypiński, Aleksander. Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewach, tancach etc. / Aleksander Rypiński. – Paryż, 1840. – 228 s.

Запрудскі Сяргей Мікалаевіч

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

ПРАБЛЕМЫ НОРМЫ І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

1. Пачынаючы з 1920-х гадоў разам з разбудовай канцэпцыі беларускай літаратурнай мовы праблема ўсталявання нормы стала актыўна абмяркоўвацца як лінгвістамі-кадыфікатарамі, так і звычайнымі карыстальнікамі. Беларуская літаратурная мова 1930–2000-х гадоў зафіксавана ў шматлікіх граматычных кодэксах і лексікаграфічных даведніках, шматтомных энцыклапедычных і мастацкіх выданнях. Тым не менш з другой паловы 1980-х гадоў у беларускім грамадстве вядзецца

няспынная дыскусія, якая сярод іншага можа прадугледжваць аспрэчванне легітымнасці існуючай моўнай нормы або адхіленне погляду, згодна з якім (строгая) норма патрэбна для мовы ўвогуле.

Наконт стану літаратурнага ўжывання 1990-х гадоў маем некалькі вострых ацэнак з боку некаторых мовазнаўцаў. Параўн.:

“у канцы ХХ ст. беларуская літаратурная мова аказалася ў стане расплыўчатасці і размытасці яе нормаў... у галіне словазмянення, словаўтварэння і словаўжывання адхіленні ад літаратурных нормаў набылі масавы характар” (Падлужны 1997); “радыё, тэлебачанне, газеты і часопісы адзін перад адным стараюцца не захаваць усталяваныя нормы, а назнарок расхістаць іх; кожная рэдакцыя, ігнаруючы і слоўнікі, і нарматыўныя граматыкі, лічыць сябе кампетэнтнай уводзіць свае ўласныя нормы... Літаратурная мова фактычна вынішчана” (Шуба 1998).

У лінгвістычных дыскусіях прагучала слова “хаос”, а таксама было зроблена папярэджанне, што існуючае ўжыванне “робіць мову маларазумелай для значнай часткі насельніцтва” і фарміруе негатыўнае стаўленне да беларускай мовы (Падлужны 1996).

Падобныя трывожныя выказванні абумоўлены не толькі відавочнымі зменамі ва узусе 1990-х гадоў, яго раскалыханасцю і нестабільнасцю, але і самой даследчыцкай устаноўкай, ракурсам погляду. Паводле іх, развіццё беларускай літаратурнай мовы 1960-х – першай паловы 1980-х гадоў адпавядала пэўнаму ідэалу, згодна з якім існавала уніфікаваная, аднастайная, стабільная норма літаратурнай мовы, якая паспяхова ўзнаўлялася на практыцы. (Будзем мець на ўвазе і тое, што беларускім мовазнаўцам амаль заўсёды даводзілася ў той або іншай форме даказваць, пацвярджаць існаванне нармаванага аб’екта іх даследаванняў, і ў гэтым сэнсе стабільнасць літаратурнай мовы, яе непарушнасць цанілася і цэніцца беларускімі лінгвістамі асабліва высока.)

1990-я гады прынеслі з сабой новую якасць быцця літаратурнай мовы. У гэты час беларуская мова сягнула ў сферы, у якіх яна раней або не выкарыстоўвалася або ўжывалася мала. У гэты час грамадская ўвага была прыцягнута да многіх раней мала даступных (або фактычна недаступных) тэкстаў, у якіх культывавалася іншая версія літаратурнай мовы ў параўнанні з той, якая была вядома ў БССР у 1960–1980-я гг. (мастацкія, навуковыя і публіцыстычныя творы 1920-х гг., заходнебеларускія аўтары 1920–1930-х гг., моўная практыка беларускай эміграцыі 1940–1980-х гг.). У гэты час значна павялічылася кола людзей, якія карыстаюцца (сталі карыстацца) беларускай мовай – прычым пераважная большасць гэтых людзей з’яўляецца (маладымі) гарадскімі жыхарамі. У 1990-я гг. юрыдычны статус беларускай мовы двойчы змяніўся. У 2008 г. быў прыняты Закон “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (уведзены ў дзеянне з 2010 г.). Усё гэта паўплывала на стан беларускай літаратурнай мовы і яе нормаў.

2. Тэндэнцыю аспрэчваць законнасць існуючай моўнай нормы (яна пагардліва называлася “наркамаўкай”, ад *наркам* ‘народны камісар’) і замяняць яе іншай найбольш выразна можна было назіраць у другой палове

1980-х – першай палове 2000-х гадоў на прыкладзе кампаніі ўкаранення ў моўную практыку “тарашкевіцы” або “клясычнага” правапісу. “Тарашкевіца” (ад прозвішча аўтара “Беларускай граматыкі для школ” 1918 г. Б. Тарашкевіча) – гэта правапісная норма, якая існавала ў БССР да праведзенай Саветам народных камісараў рэформы беларускай мовы 1933 года. Гэта норма, аднак, захоўвалася ў Заходняй Беларусі да 1939 г., культывавалася ў 1941–1944 гадах і (пасля Другой сусветнай вайны) – у эміграцыі. З прычыны таго, што рэформа 1933 г. была праведзена брутальнымі метадамі ва ўмовах тэрору і большасць яе пунктаў былі скіраваны на збліжэнне з нормамі рускай мовы, прапанавалася ўзнавіць ў моўнай практыцы некаторыя правапісныя нормы 1920-х гг. Так, прапаноўвалася пісаць мяккі знак пасля свісцячых перад наступнымі мяккімі зычнымі (*сьнег, злева, дзьверы*; сучасная норма: *снег, злева, дзверы*), пазначаць асіміляцыю паводле свісцячасці (*чэскі, парыскі, рыскі, казаскі, гагаўскі; весялісься, нясесься*; сучасная норма: *чэшскі, парыжскі, рыжскі, казахскі, гагаўзскі; весялішся, нясешся*) і шыпячасці (*ежджу, пакашчык*; сучасная норма: *езджу, паказчык*); аднак пісаць *гарадзкі, швэдзкі* (сучасная норма: *гарадскі, шведскі*); пісаць запазычаныя словы *клуб, кляса, Галяндыя, пэрыяд, праспэкт, сэзон, газэта, сынонім, максымум, Эўропа, нэўтральны, тэатар, кадар* (сучасная норма: *клуб, клас, Галандыя, перыяд, праспект, сезон, газета, сінонім, максімум, Еўропа, нейтральны, тэатр, кадр*), перадаваць у пэўных пазіцыях аканне ў прыстаўцы *без* і часціцы *не* (*бяз дома, ня возьмеш*; сучасная норма: *без дома, не возьмеш*), пісаць *у лугох, у палёх, скажэце, вазьмеце* (сучасная норма: *у лугах, у палях; скажыце, вазьміце*) і інш. Сцвярджалася, што ў рамках беларускай мовы існуюць не толькі два выразна адрозныя варыянты правапісу (“тарашкевіца” і “наркамаўка”), але варыянтнасць ўвогуле ўласціва беларускай літаратурнай мове, яна мае месца таксама ў марфалогіі, сінтаксісе і лексіцы – і гэта дазваляе гаварыць пра існаванне двух варыянтаў беларускай літаратурнай мовы. Тэндэнцыя пастуляваць два варыянты правапісу і нават два варыянты літаратурнай мовы (што апанентамі магло ўспрымацца як адсутнасць нормы літаратурнай мовы ўвогуле) абапіралася на моўную практыку некаторых выданняў (газеты “Наша ніва”, часопіс “Архэ”). Аднак пасля капітуляцыі ў 2007 г. некаторых былых ініцыятараў прасоўвання “тарашкевіцы”, пераходу газеты “Наша ніва” і часопіса “Архэ” на сучасны правапіс, прыняцця ў 2008 г. арфаграфічнага закона (які фактычна забараняе выкарыстанне альтэрнатыўнай правапіснай нормы), істотнага згортвання актыўнасці прыхільнікаў альтэрнатыўнага правапісу гаварыць пра дзве самастойныя нормы (нават правапісныя) у беларускай літаратурнай мове ёсць усё менш падстаў.

Погляд на норму беларускай літаратурнай мовы магчымы з двух ракурсаў.

Згодна з усеагульным, “галістычным” падыходам беларуская літаратурная мова мае ўспрымацца ва ўсёй разнастайнасці яе версій. Такі падыход артыкулюецца рэдка. Як прыхільнікі “акадэмічнага” лагера, так і прамоўтары “тарашкевіцы” пераважна адмаўляюць падыход “і – і” і

спавядаюць альтэрнатыўны падыход “або / або”. Складанасць рэалізацыі галістычнага падыходу палягае ў тым, што дзве версіі літаратурнай нормы некалькі дзесяцігоддзяў развіваліся на розных тэрыторыях у адрыве адна ад адной, паміж іх рознымі адзінкамі недастаткова выразна выпрацаваліся (або зусім не выпрацаваліся) стылістычныя суадносіны і іерархіі. З гэтых прычын магчымасць укладання гэтых версій літаратурнай мовы ў адну стылістычную сістэму можа выглядаць праблематычнай.

Згодна з больш пашыраным “частковым”, “прыватным” падыходам прадстаўнікамі розных партый пад увагу прымаецца найперш адна – “галоўная”, афіцыйная, “акадэмічная” vs “клясычная”, “альтэрнатыўная” – версія літаратурнай мовы. “Частковасць” абодвух падыходаў згладжваецца той акалічнасцю, што паміж (раней мала пранікальнымі) “галоўнай” і “альтэрнатыўнай” версіямі літаратурнай мовы – чым далей, тым больш – можна назіраць канвергенцыю: яны збліжаюцца адна з адной.

3. Сярод найбольш частых выпадкаў вар’іравання ў рамках беларускай літаратурнай мовы можна адзначыць наступныя.

Лексічнае вар’іраванне: *атрад – аддзел, прахожы – мінак, працэнт – адсотак, экзэмпляр – асобнік, вакацыі – канікулы, выбаршчык – выбарац, гасцініца – гатэль, вопыт – досвед, халадзільнік – лядоўня, лецішча – дача, тыраж – наклад, падступны – каварны, анекдот – показка, прыпавесць – прытча, цягнік – поезд, тэлефанаваць – званіць, кухар – повар, саборнік – саіскальнік, шклянка – стакан, член – сябар, закладнік – заложнік, гатунак – сорт, гарбата – чай, перадапокой – прыхожая, граніца – мяжа, ліст – пісьмо, май – травень, радавы – шэраговы, прыбіральня – туалет, бальніца – лякарня, менавіта – іменная, баставаць – страйкаваць, замаўляць – заказваць, пантофлі – тапкі, кавярня – кафэ, мытня – таможня, магазін – крама, малюнак – рысунак, мінута – хвіліна, экзамен – іспыт, выключэнне – вынятак, перамовы – перагаворы, урач – лекар, рада – савет, вадзіцель – кіроўца, мысліцель – думаннік, складовы – састаўны, саветнік – дарадца, вынік – рэзультат, вайсковы – ваенны, чамадан – валіза, згадка – успамін, расказаць – распавесці, Германія – Нямецчына, сачыненне – твор, балельшчык – заўзятар, прадавец – крамнік – гандляр, прадаўшчыца – прадавачка, юбілей – угодкі, чыннік – фактар, варыянт – адменнік, тратуар – ходнік, шпацыр – прагулка і інш.*

Словаўтваральнае вар’іраванне: *запрашэнне – запросіны, вучылішча – вучэльня, сярэдневяковы – сярэднявечны, вячэрні – вечаровы, сталёвы – сталёвы, пацямнелы – пацямнеўшы, кіраўнічы – кіруючы, вырашальны – рашаючы, дзейны – дзеючы, абслуговы – абслугоўваючы, разглядаемы – разгляданы, большасць – бальшыня, будучыня – будучае, бізнесмен – бізнесовец, выступаючы – выступовец, нападаючы – нападнік, службовец – служачы, паражэнне – параза, нападзенне – напад, выступленне – выступ, змена – змяненне, управа – упраўленне, медыцынскі – медычны, каментар – каментарый, выстава – выстаўка, дадзены – даны, марожанае – марозіва, мысліцель – мысляр, выхавацель – выхавальнік, даследчык – даследнік, дарадца – дараднік, старшынстваваць – старшыняваць, гарэзаваць –*

гарэзніцаць, святар – свяшчэннік, Свяшчэннае Пісанне – Святое Пісьмо, сумненне – сумніў, назва – назоў, напітак – напой, наведнік – наведвальнік, грэцкі – грэчаскі, гасцеўня – гасціная, ангельскі – англійскі, рэпрэсаваць – рэпрэсіраваць, фарміраваць – фармаваць, каментавачь – каменціраваць, эміграваць – эмігрыраваць, прэміяваць – прэміраваць, афіцыйны – афіцыйальны, музычны – музыкальны, эмацыянальны – эмацыйны, Венгрыя – Вугоршчына, чыноўніцтва – чынавенства, паняцце – паймо, сувязь – звязак, узброены – збройны, сталовая – сталоўка, землятрус – землетрасенне, тэлебачанне – тэлевізія, яйка – яйцо, садоўніцтва – садаводства і інш.

Марфалагічнае вар’іраванне: родны склон мн. л. – *асаблівасцяў – асаблівасцей, правіл – правілаў, формаў – форм, ліній – лініяў, майстэрняў – майстэрань*; творны склон адз. л. – *вадой – вадою, крывёй – крывёю*; творны склон мн. л. – *вачыма – вачамі, плячыма – плячамі*; родны склон адз. л. – *варыянта – варыянту, плана – плану, раёна – раёну*; месны склон адз. л. – *аб дзедзе – аб дзеду, па сыну – па сыне, у Пецярбургу – у Пецярбурзе, у Страсбургу – у Страсбурзе*; родны склон адз. л. – *сіняй – сіняе, вясёлай – вясёлае*; творны склон адз. л. – *сіняй – сіняю, вясёлай – вясёлаю*; 1 асоба мн. л. абвеснага ладу – *ідзем – ідзём, бярам – бяром*; 1 асоба мн. л. загаднага ладу – *будзем – будзьма, сядзем – сядзьма* і інш.

Сінтаксічнае вар’іраванне: *у пяць гадзін – а пятай гадзіне, вялікі дзякуй – вялікае дзякуй, хварэць на што – хварэць чым, з гэтай прычыны – на гэтай прычыне, на тэлебачанню – на тэлебачанні, на ўдасканаленню – на ўдасканаленні, на карысць – у карысць* і інш.

Фанетычнае вар’іраванне: *акцёр – актор, прыкмета – прымета* і інш.

Акцэнталагічнае вар’іраванне: *пасяджэнне – пасэджанне, выпадак – выпáдак, напісаны – напісáны* і інш.

Фразеалагічнае вар’іраванне: *прымаць удзел – браць удзел, надаваць годнасць – прысвойваць званне, мець рацыю – быць правым, у чым рэч? – у чым справа?* і інш.

Важнік Сяргей Аляксандравіч
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

БЕЛАРУСКІ ІНТЭРНЭТ-ЭТЫКЕТ (НЭЦІКЕТ³): ВЕТЛІВЫЯ ЗВАРОТЫ Ў БЕЛАРУСКІМ СЕЦІВЕ

1. Беларуская мова ў Інтэрнэце: агульная характарыстыка.

Беларускі Інтэрнэт, або *Сеціва*, – гэта па сутнасці “лакмусовая паперка” моўнай сітуацыі на Беларусі. Характарызуючы апошняю, адзначым наяўнасць двух варыянтаў сучаснай беларускай літаратурнай мове (далей – СБЛМ): *афіцыйнага (кадыфікаванага) і інавацыйнага (альтэрнатыўнага,*

³ Пад *нэцікетам* разумеюцца правілы паводзінаў, правілы зносінаў у Інтэрнэце, а таксама традыцыі і культура Інтэрнэт-супольнасцей, якіх прытрымліваецца большасць “інтэрнаўтаў”.

“класічнага”); паралельнае суіснаванне і нават “канкурэнцыю” дзвюх правапісных сістэм: “*тарашкевіцы*” і “*наркамаўкі*”; а таксама традыцыйную для сучаснай Беларусі “*трасянку*”, якая па сутнасці пачынае адыгрываць ролю гарадскога прастамоўя.

Навідавоку тры стыхіі Байнэта [*Важнік 2007*] ⁴:

(1) “*сабака*” (карэляцыя з афіцыйным варыянтам СБЛМ, арыентаваным на рускую мову);

(2) “*малпа*” (карэляцыя з “інавацыйным” варыянтам СБЛМ, арыентаваным на “Беларускую граматыку для школ” (Вільня, 1918) Б. Тарашкевіча, на польскую мову і заходнебеларускія гаворкі);

(3) “*слімак*” (карэляцыя з пурыстычнай традыцыяй, таксама дастаткова моцнай у СБЛМ).

Чаго ж у мове беларускага Сеціва больш – “*сабакі*”, “*малпы*” ці “*слімака*”? Мусім канстатаваць наяўнасць усіх трох “стыхій” пры пэўным дамінаванні “*малпы*”. Найбольш істотнай асаблівасцю беларускамоўных Інтэрнэт-рэсурсаў з’яўляецца выкарыстанне ў іх пераважна *інавацыйнага варыянта* СБЛМ. Правапіс такіх рэсурсаў – у асноўным “*тарашкевіца*”. “Насельнікі” Байнэта ўспрымаюць “*наркамаўку*” як старую, нягнуткую, ненатуральную сістэму, тады як “*тарашкевіцу*” – як жывую, свабодную ад “умоўнасцей”, адкрытую сістэму, больш прэстыжную ў параўнанні з афіцыйным варыянтам. Больш за тое, у інтэрнэтным маўленні даволі моцная тэндэнцыя да ігнаравання / разбурэння (лібералізацыі) афіцыйных норм і да частковай іх замены інавацыйнымі варыянтамі, узятымі: 1) з моўнай практыкі 20-30-х гадоў ХХ ст.; 2) з дыялектных крыніц (перадусім – заходнебеларускіх гаворак); 3) са славянскіх (польскай, украінскай і чэшскай) і германскіх (перадусім – англійскай) моў. Відавочная пры гэтым *дынаміка нормы СБЛМ*, што дазваляе казаць пра *плюралізм нормы*, якая існуе ў двух варыянтах: *афіцыйным (кадыфікаваным) vs. інавацыйным*. Прычыны ўзнікнення шматлікіх варыянтаў у СБЛМ, відавочна, звязаны з пошукамі яе носбітамі рацыянальных і натуральных крыніц і шляхоў яе развіцця. Адзначаныя вышэй сродкі запускаяць механізм натуральнага развіцця беларускай мовы, які доўгі час “штучна стрымліваўся жорсткімі нарматыўнымі рэгламентацыямі” [*Арцямёнак 1994: 16*].

Тэндэнцыя да “адштурхоўвання” ад усяго рускага, якую можна лічыць *праявай пурыстычнай традыцыі*, выразна праяўляецца і ў Сеціве. Аднак у сваёй барацьбе з “усім рускім” радыкальная плыня не заўважае, як трапляе ў іншую пастку – пастку паланізацыі, чым тлумачацца шматлікія *інавацыі польскага паходжання*. А гэта ўжо чарговая крайнасць.

Мова беларускага “*netspeak’a*” досыць далёкая як ад афіцыйнага стандарта, так і ад класічнай “тарашкевіцы”, таму лічым мэтазгодным разглядаць беларускую мову Байнэта як адмысловы варыянт СБЛМ.

⁴ Па аналогіі з інтэрпрэтацыяй сімвалу @ (англ. *at* – бел. ‘у’ / ‘на’) у беларускай культурнай прасторы: 1) як ‘*сабака*’ – з рускай мовы; 2) як ‘*малпа*’ – з польскай мовы; 3) як ‘*слімак*’ (*‘слімачок’*) – арыгінальная беларуская назва.

Усё адзначанае вышэй адпавядае агульнай тэндэнцыі быцця СБЛМ: спецыфіка, унікальнасць беларускай мовы ў яе *сінкрэтызме* (параўн. з канцэпцыяй “Беларуская літаратурная мова: паміж *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*” ў [Супрун 1999]).

У Сеціве беларуская мова пачуваецца досыць вольна і гнутка. Для СБЛМ Інтэрнэт – прастора, у якой ніхто і нішто не перашкаджае яе натуральнаму развіццю, не замінае ёй заставацца “жывой”, свабоднай ад жорсткіх абцугоў кадыфікаваных норм і правілаў. На нашу думку, задача беларусістаў – не ўмешвацца ў “творчы працэс”, а ўдумліва і крытычна адзначаць і фіксаваць усё тое, што ў мове Байнэта адбываецца. І не рабіць пакуль лёсавызначальных высноў адносна негатыўнага ўплыву Інтэрнэта на чысціню і мілагучнасць беларускай мовы. Такая пастаноўка праблемы дазваляе ўздываць пытанні, важныя для ўсёй нашай культуры, а не толькі для так званага *нэцікета*.

2. Ветлівыя звароты беларусаў: ад станаўлення сістэмы – да выкарыстання ў Сеціве.

Ветлівыя звароты – гэта своеасаблівая візітоўка пэўнага інтэрнаўта (ці карыстальніка Сеціва) пры ўваходзе ў чат ці на форум. Станаўленне і дынаміка сістэмы ветлівых зваротаў адбывалася ў беларускай літаратурнай мове ў пачатку – першай палове XX ст. Таму нам цікава было параўнаць тыя ветлівыя звароты, што выкарыстоўваюцца сучаснымі карыстальнікамі Сеціва, з этыкемамі, што выкарыстоўваліся ў эпістальярнай практыцы беларусаў перыяду фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы і Першага нацыянальнага адраджэння.

2.1. Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі пачалі складвацца ў канцы XIX ст. – пачатку XX ст. – у перыяд станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. Пра гэта сведчыць эпістальярная спадчына пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, а таксама прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага адраджэння.

У 10-20-я гады XX ст. у беларускай мове склалася унікальная сістэма базавых этыкетных мадэляў. Як паказвае матэрыял, у канцы XIX ст. – пачатку XX ст. некалькі разоў змяняліся акцэнтны ў афіцыйных эпістальярных паводзінах беларусаў: на змену інтэлігенцкім польскім *пане* / *паночку* (канец XIX ст. – 10-я гады XX ст.) прыходзяць уласна беларускія народныя *дзядзька* / *цётка* (20-я гады XX ст.), якія ў сваю чаргу ў 30-я гады XX ст. выцясняюцца стылістычна-маркіраванымі канструкцыямі з вакатывам *таварыш* / *таварышы* (гл. табліцу) і рускай інавацыяй з імем па бацьку.

<i>пане</i> / <i>паночку</i> / <i>паночки</i> (канец XIX ст. – 10-я гг. XX ст.)	<i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> (20-я гг. XX ст.)	<i>таварыш</i> / <i>таварышы</i> (30-я гг. XX ст.)
1) вакатыў <i>пане</i> ; вакатыў <i>паночку</i> / <i>паночки</i>	1) вакатыў <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> / <i>дзядзькі</i>	1) вакатыў <i>таварыш</i> / <i>таварышы</i>
2) фатычны маркёр + <i>пане</i> ; фатычны маркёр + <i>паночку</i>	2) фатычны маркёр + <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> / <i>дзедка</i>	2) фатычны маркёр + <i>таварыш</i>
3) <i>пане</i> + імя / прозвішча	3) <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> + імя / прозвішча	3) <i>таварыш</i> + імя / прозвішча

4) <i>пане</i> + пасада / званне / род заняткаў		4) <i>таварыш</i> + пасада / званне / род заняткаў
5) фатычны маркёр + <i>пане</i> / <i>пані</i> / <i>панна</i> + імя / прозвішча	4) фатычны маркёр + <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> + імя / прозвішча	5) фатычны маркёр + <i>таварыш</i> + імя / прозвішча
6) фатычны маркёр + <i>пане</i> + пасада / званне / род заняткаў		6) фатычны маркёр <i>таварыш</i> + пасада / званне / род заняткаў
7) фатычны маркёр + <i>пане</i> + званне + прозвішча		
8) фатычны маркёр + <i>пане</i> / <i>пані</i> + <i>мосці</i> + <i>дабрадзею</i>		

Пры гэтым заўважаюцца наступныя тэндэнцыі:

(1) выразны польскі ўплыў, а таму адпаведна ўжыванне польскіх этыкетных мадэляў (*інтэлігенцкая лістоўная традыцыя*);

(2) уплыў рускай мовы (пачатак *савецкай лістоўнай традыцыі*);

(3) тэндэнцыя да нацыяналізацыі, што звязана з “адштурхоўваннем” як ад польскіх, так і ад рускіх мадэляў (*уласна беларуская народная традыцыя*).

Традыцыі (1), (3) складаюць *нашаніўскую лістоўную традыцыю*.

Ветлівыя звароты з апелятывамі *спадар*, *спадарства*, такія прадуктыўныя зараз, у нашаніўскі перыяд не ўжываліся. Яны з’яўляюцца хутчэй маркёрамі маўленчай практыкі 40-80-х гг. XX ст. для прадстаўнікоў беларускай эміграцыі, а таксама 90-х гг. XX ст. – для беларускамоўнай інтэлігенцыі.

Заўважым пры гэтым, што Янка Станкевіч, які ўвёў гэтыя этыкемы ва ўжытак і навукова абгрунтаваў іх паходжанне, у 20-я гг. XX ст. актыўна выкарыстоўвае і іншыя ветлівыя звароты (параўн.: *Паважаны Гаспадару Рэдактару!*; *Паважаны Грамадзяніне Рэдактару!*). Аднак моўная практыка 40-90-х гадоў XX ст. канчаткова замацавала апелятывы *спадар* і *спадарства*.

2.2. Ветлівыя звароты ў маўленні карыстальнікаў рэсурса *by_tova*.

Ветлівыя звароты сучасных карыстальнікаў Сеціва выяўляліся па электронным рэсурсе *by_tova* / “*Беларуская мова ў Інтэрнэце*” на *LJ (Live Journal)*: праведзены два зрэзы за год: з мая 2009 г. – па май 2010 г. (выяўлены 82 ужыванні ветлівых зваротаў) і са жніўня 2014 г. – па жнівень 2015 г. (выяўлены ўсяго 23 ужыванні ветлівых зваротаў).

Разгледзім найбольш прадуктыўныя формулы, сярод якіх мэтазгодна вылучаць традыцыйныя і арыгінальныя этыкемы.

2.2.1. Традыцыйныя ветлівыя звароты ў маўленні карыстальнікаў рэсурса *by_tova*.

Ветлівы зварот	Колькасць ужыванняў у 2009-2010 гг.	Колькасць ужыванняў у 2014-2015 гг.
1. (<i>Шаноўнае / паважанае</i>) <i>спадарства!</i>	35	14
2. (<i>Шаноўныя</i>) <i>сябры!</i>	13	1
3. <i>Панове!</i>	4	–
4. <i>Сяброве!</i>	2	–
5. (<i>Шаноўная</i>) <i>грамада!</i>	2	–

6. <i>Васпан!</i>	–	2
7. <i>Спадарове!</i>	–	1
8. <i>Дзецюкі!</i>	–	1
9. <i>Пані і панове!</i>	1	–
10. <i>(Паважаныя) пані і паненкі!</i>	1	–
11. <i>(Шаноўнае) панства і спадарства!</i>	1	–
12. <i>Браткі беларусы!</i>	1	–
13. <i>Шаноўныя!</i>	1	1
14. <i>Паважаныя ўдзельнікі суполкі!</i>	1	–
15. <i>Шаноўныя карыстаьнікі!</i>	–	1
16. <i>Таварышчы!</i>	1	
17. <i>Таварышы суполкі!</i>	–	1
18. <i>Прывітанне, народ!</i>	1	–
19. <i>Šanoŭnaje państwa!</i>	1	–
20. <i>Vitaju šanoŭnaje spadarstva!</i>	1	–
21. <i>Здраўстэўіце, саобщэства! *</i>	–	1

У маі 2015 г. сябры суполкі “*Беларуская мова ў Інтэрнэце*” правялі апытанне “*Якія ветлівыя звароты вы выкарыстоўваеце?*”, у якім прыняло ўдзел 39 асоб:

Ветлівы зварот	Колькасць ужыванняў	Працэнт
1. <i>Спадар, спадарыня</i>	24	42,9
2. <i>Пан, пані</i>	19	33,9
3. <i>Імкнуся не ўжываць ветлівых зваротаў</i>	4	7,1
4. <i>Па прафесіі або званні</i>	3	5,4
5. <i>Гаспадар, гаспадарыня</i>	2	3,6
6. <i>Мужчына, жанчына</i>	2	3,6
7. <i>Таварыш</i>	2	3,6

Параўнальны аналіз зрэзаў 2009-2010 гг. і 2014-2015 гг. сведчыць пра тое, што вітацца ў Сеціве беларусы сталі радзей. Сабраны матэрыял пацвярджае высокі статус ветлівых зваротаў *Спадарства!* / *Спадар!* / *Спадарыня!* як найбольш запатрабаваных у сучаснай маўленчай практыцы беларусаў. Замацаваная ў 90-я гады ХХ ст., гэтая этыкемы, на нашу думку, у найбольшай ступені выяўляюць нацыянальную спецыфіку беларускага моўнага этыкета разам з этыкемамі *Дзецюкі!*, *Шаноўная грамада!* і *Браткі беларусы!*.

Як бачым, дастаткова шырокае “хаджэнне” сярод карыстальнікаў маюць і відавочныя польскія этыкемы *Панове!* / *Пан!* / *Пані!*, якія хоць і былі традыцыйнымі і адметнымі ў ліставанні беларускай інтэлігенцыі пачатку ХХ ст., сёння павінны кваліфікавацца як іншасістэмныя, а таму непрымальныя. Як напісаў адзін з карыстальнікаў у каментарыях да майскага апытання 2015 г., “*лезуць беларусы ў паны, аж пішчаць*”. У сувязі з адзначаным вышэй цалкам недарэчнай нам падаецца кантамінаваная формула *Шаноўнае панства і спадарства!*, дзе сутыкаюцца ўласна польскі і ўласна беларускі пачаткі. Паводле польскай мадэлі *Панове!* утвораны і формулы *Сяброве!* і *Спадарове!*.

Звяртае на сябе ўвагу ўжыванне апелятыва *Дзецюкі!*, што дазваляе прасачыць сувязь сучасных карыстальнікаў з этыкетнай традыцыяй “Мужыцкай праўды” К. Каліноўскага.

Відавочны рускі ўплыў мае месца ў выпадку *Шаноўныя!*. Этыкема *Таварышчы!*, ужытая карыстальнікам *Smatrysenka*, гэта хутчэй не даніна павагі гадам мінулым, а сцёб з рэалій сучасных, перадусім – з актуальнай моўнай сітуацыі і трасянкі.

Прэрагатыву звяртацца да ўсяго беларускага народа ў нас маюць адзінкі, пачынаючы з К. Каліноўскага і класікаў беларускай літаратуры, а таму формула *Прывітанне, народ!* у нашым матэрыяле прадстаўлена толькі адзінкавым выпадкам.

2.2.2. Арыгінальныя ветлівыя звароты ў маўленні карыстальнікаў рэсурса *by_tova*.

Ветлівы зварот	Колькасць ужыванняў у 2009-2010 гг.	Колькасць ужыванняў у 2014-2015 гг.
1. <i>Шанавенства!</i>	1	–
2. <i>Браты й сёстры грамадзей-пісьменцы!</i>	1	–
3. <i>Спадары фрэндзы!</i>	1	–
4. <i>Шаноўныя бульбазаўры!</i>	1	–
5. <i>Спадарасы!</i>	1	–
6. <i>Прывітанне, мае любяышкаляры!</i>	1	–
7. <i>Алё! Лінгвісты і перакладчыкі!</i>	1	–

Як бачым, народная словатворчасць, што з’яўляецца найбольш тыповай праявай Інтэрнэт-маўлення, закранула і даволі кансерватыўны пласт этыкем – ветлівыя звароты. Індывідуальна-аўтарскія ўтварэнні-неалагізмы, як правіла, вызначаюцца сваёй аказіянальнасцю, непаўторнасцю, непаўтаральнасцю і вобразнасцю, а таму ілюструюць адмысловы спосаб бачання свету моўцам. Так, напрыклад, этыкема *Спадарасы!* (націск на перадапошні склад) прыдуманая як “новы зварот да свядомага ліцвінскага грамадства”. Некаторыя карыстальнікі форума ўбачылі ў прыведзеным неалагізме абразу. Некаторыя працягнулі “моўную гульню”: *спадарайтэ* (незам.) і *спадаренэ* (зам.). Мы ж бачым тут нішто іншае, як улік асаблівасцей літоўскай мовы: гл. таксама па аналогіі *мадэратарас* замест *мадэратар* у гэтым жа аўтарскім допісе.

3. Высновы.

Жывучы ў час “лінгвістычнага постмадэрнізму” на Беларусі, мы не можам не заўважыць новых фарматаў, новых сфер, у якіх выкарыстоўваецца беларуская мова (*Інтэрнэт, мабільная сувязь, рэклама* і інш.), а таксама новых дынамічных працэсаў, якія ў сувязі з гэтым адбываюцца ў СБЛМ.

Беларуская мова паступова “адваёўвае” новыя сферы ўжытку, пашырае сваю камунікатыўную прастору. Адною з такіх сфер з’яўляецца Інтэрнэт-камунікацыя. Галоўным рэпрэзентантам СБЛМ доўгі час была і застаецца *мастацкая літаратура*. Зараз да мастацкай літаратуры далучыўся і Інтэрнэт – яшчэ адзін канал камунікацыі, дзякуючы якому адбываецца пашырэнне аб’ёму камунікацыйнага прызначэння беларускай мовы. А гэта значыць, што

дзякуючы Інтэрнэту і мабільнай сувязі, “узрастаючае звужэнне” камунікацыі на беларускай мове пасля рэферэндума 1995 г.” [Мечковская 2003: 126] паспяхова пераадольваецца, а працэс камунікавання на мове тытульнай нацыі выходзіць на якасна новы ўзровень. У сітуацыі “культурнай ізаляцыі” для пэўнай часткі беларусаў Байнэт – адзіная рэальная магчымасць размаўляць на роднай мове, а СБЛМ – рэальны сродак зносін, хоць і віртуальных. Вырасла новае пакаленне маладых людзей, якія лічаць беларускую мову элітарнай, а сябе – беларускай элітай.

Толькі ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. у моўным этыкеце беларусаў зноў адзначаецца зварот да ўласна беларускіх формул: другая этыкетная нацыяналізацыя звязана з заменай “чужых” (пераважна рускіх і польскіх) мадэляў на “свае” (маюцца на ўвазе мадэлі з вакатывамі *спадар / спадарыня / спадарства*, а таксама “вяртанне” мадэляў з вакатывамі *дзядзька / цётка*).

Сістэма ветлівых зваротаў беларусаў у Сеціве не разбураецца: тыя этыкемы, што пачынаюць складвацца ў беларускай літаратурнай мове на пачатку ХХ ст., актыўна выкарыстоўваюцца і зараз, але з большай дамінацыяй уласна беларускіх этыкетных формул.

Навідавоку вылучэнне шэрагу тэндэнцый. Па-першае, тэндэнцыі вяртання тых этыкетных формул, што выкарыстоўваліся ў ліставанні беларускай інтэлігенцыі пачатку ХХ ст. Па-другое, у беларускім Сеціве моцна праяўляецца народная словатворчасць, што ўпісваецца ў рэчышча другой этыкетнай нацыяналізацыі.

Літаратура

1. Важнік, С.А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі. Серыя: “Лекцыі па Інтэрнэт-лінгвістыцы”. Вып. 1. Мінск, 2007.
2. Мечковская, Н.Б. Языковая ситуация в Беларуси начала XXI в. Новые черты. Момент истины о белорусском суверенитете летом 2002 г. // Белорусский язык: социолінгвістычныя очеркі. München, 2003. С. 126-143.
3. Супрун, А.Я. Беларуская літаратурная мова: паміж *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina* // Мова – Літаратура – Культура: Мат-лы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22-23.09.1998 г.). Ч. 1. Мінск, 1999. С. 21-24.

Сінькова Людміла Дзмітраўна
доктар філалагічных навук, прафесар

ПІСЬМЕННІЦКІЯ ПАКАЛЕННІ Ў БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ ПРАЦЭСЕ ХХ – пач. ХХІ ст. ст.

Літаратура нацыянальнага Адраджэння: “нашаніўскі” перыяд.
1910-я гг.

Плеяда старэйшых адраджэнцаў: *Янка Купала, Якуб Колас, Максім Гарэцкі, Максім Багдановіч, Вацлаў Ластоўскі, Змітрок Бядуля, Цётка (Алаіза Пашкевіч), Язэп Дыла, Алесь Гарун, Канстанцыя Буйло, Уладзіслаў Галубок, Сяргей Палуян...*

Літаратура Заходняй Беларусі: **Літаратура БССР:** з 1919 па 1991 з 1921 па 1939

Францішак Аляхновіч, Зоська Верас, Уладзімір Жылка, Ігнат Канчэўскі, Ларыса Геніюш, Наталля Арсеннева, Максім Танк, Сяргей Новік-Пяюн, Міхась Машара, Леапольд Родзевіч, Сяргей Пясецкі, творцы-святары Янка Быліна, Адам Станкевіч, Казімір Сваяк...

Пераслед заходнебеларускіх пісьменнікаў польскімі ўладамі за творчую і грамадзянскую актыўнасць

1920–30-я: *беларусізацыя і масавыя рэпрэсіі* (гл.кн.Л.Маракова “Рэпрэсаваныя беларускія літаратары, Мн., 2000 г.). Лідары тых часоў – *Уладзімір Дубоўка, Міхась Чарот, Міхась Зарэцкі, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва, Міхась Лынькоў, Андрэй Мрый, Лукаш Калюга, Адам Бабарэка, Язэп Пушча, Яўгенія Пфляўмбаўм, Леаніла Чарняўская...* *Рэпрэсіі і ўціск разам з савецкай моладдзю спазналі і старэйшыя (Купала, Колас, Бядуля, Дыла), а таксама былыя заходнебеларускія аўтары (Гарэцкі, Ластоўскі, Аляхновіч, Жылка, Новік-Пяюн, Германовіч-Вінуцук Адважны, Геніюш...)*

Літаратура эміграцыі (у асноўным – з 1944–1945 гг. па мяжу ХХ–ХХІ стст.): *Н.Арсеннева, М.Сяднёў, Р.Крушына, К.Акула, Я.Юхнавец, Ант.Адамовіч, Ю.Віцьбіч, А.Салавей, П.Сыч, ініш. Творчасць М.Сурначова, ініш. Прыход А.Пысіна, С.Дзяргая, ініш.*

1940–1950-я: *савецкі аўтарытарызм Развой талентаў з пакалення народжаных у 1905–1919 гг.: П.Броўкі, А.Куляшова, П.Панчанкі. Далучэнне М.Танка, Я.Брыля, ініш.*

Літаратура беларусаў Польшчы (дзеянасць літаб’яднання “Белавежа”, з 1945 па цяперашн.). *Я.Жамойцін, Г.Валкавыцкі, Я.Баршчэўскі (Барскі), Я.Чыквін, М.Гайдук, Ю.Геніюш, С.Яновіч, Н.Артымовіч, М.Лушка...*

1960-перш. пал. 1980-х гг.: *лібералізацыя і стагнацыя*

– “шасцідзсятнікі”: *прыход у літаратуру удзельнікаў П сусветнай вайны, беларускага артызанскага руху і падполля (1920–1929 гг. нараджэння): В.Быкава, І.Мележа, А.Макаёнка, І.Шамякіна, І.Навуменкі, А.Адамовіча...*

– “філалагічнае пакаленне” (народжаных у 1930–1939 гг.): *У.Караткевіч, Н.Гілевіч, Р.Барадулін, Г.Бураўкін, А.Вярцінскі,*

*І.Пташнікаў, А.Петрашкевіч,
М.Стральцоў, У.Адамчык, Б.Сачанка,
І.Чыгрынаў, Я.Сіпакоў, А.Кудравец,
А.Лойка, Д.Бічэль-Загнетава, А.Наўроцкі,
М.Купрэеў...*

– “сямідзесятнікі” (народжаныя ў 1940-я гг.): *В.Казько, В.Карамзаў, У.Някляеў, С.Законнікаў, А.Жук, В.Вярба, А.Разанаў, Г.Далідовіч, Р.Семашкевіч, А.Сербантовіч, Я.Янішчыц, С.Алексіевіч, М.Вайцяшонак, В.Іпатава, Р.Баравікова...*

Літаратура часоў перабудовы і галаснасці: друг.пал. 1980-х–1990-я гг.

– усплёск актыўнасці пісьменнікаў папярэдніх генерацый: пачынаючы з тых, якія былі сведкамі станаўлення БССР, заспелі ўсе важныя падзеі ХХ ст.;

– актывізацыя або прыход у літаратуру творцаў, сфарміраваных часам распаду СССР, народжаных у 1950–1960-я гг., як, напрыклад: *У.Арлоў, Ю.Станкевіч, Л.Галубовіч, А.Пісьмянкоў, А.Асташонак, У.Ягоўдзік, А.Мінкін, А.Наварыч, А.Федарэнка, Л.Дранько-Майсюк, А.Сыс, Л.Вольскі, А.Глобус, У.Сцяпан, С.Кавалёў, С.Дубавец, С.Адамовіч, М.Клімковіч, Л.Рублеўская, І.Бабкоў, Ю.Пацюпа, Ю.Гумянюк, Ю.Барысевіч, С.Мінскевіч, В.Куртаніч, А.Брава і мн. інш.*

Беларуская літаратура на сучасным этапе: 1991–2000-я гг.

– актыўны палілог усіх генерацый у літаратурным працэсе Рэспублікі Беларусь.

– прыход новага інтэрнэт-пакалення, той генерацыі, якая вырасла ў РБ (1970–1980 і пазнейшых гадоў нараджэння): *М.Баярын, М.Шчур, В.Жыбуль, Е.Вежнавец, А.Бахарэвіч, Зм.Вішнёў, В.Лупасін, В.Трэнас (Ляйкоўская), А.Курэйчык, А.Хадановіч, В.Ганеева* і многія іншыя.

Не сакрэт, што падзел пісьменнікаў на пакаленні заўсёды дастаткова ўмоўны. У літаратуры вырашае не ўзрост, а талент, асоба. Тым не менш, паняцце “пакаленне”, “генерацыя” дапамагае арыентавацца ў літаратурным працэсе. І як жа вызначаюцца генерацыі? Па якой прыкмеце запісваць творцаў у тое ці іншае пакаленне?

Жыццё чалавека вельмі хуткаплыннае. Не паспее крытыка вылучыць творчую моладзь у асобную кагорту, як гэтыя пісьменнікі пачынаюць ужо адзначаць свае юбілеі. Нязручна!

Відавочна, без пагрэшнасьцяў нам тут не парадзяць ні календары, ні гараскопы, ні 12-гадовыя цыклы сонечнай актыўнасці, што нібыта ўплываюць на нараджальнасць, на з’яўленне пасіянарыяў. Пагадзіцца трэба з тым, што ў фарміраванні творчых пакаленняў пунктам адліку павінны быць драматычныя падзеі гісторыі. Менавіта яны ўздымаюць хвалю за хваляю пакаленняў.

У беларускай літаратуры свой шлях, і ён надзвычай драматычны, бо карэлюе з драмамі гісторыі. Калі ўзяць пад увагу адно XX стагоддзе, то яскрава ўбачыцца, што самыя страшныя катастрофы гэтага часу не абмінулі Беларусь: ад абедзвюх сусветных войнаў да аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

Таму звычайная змена творчых пакаленняў у беларускай літаратуры часта паўставала як праблема ўласна генафонду. Так, напрыклад, Кузьма Чорны прыгадваў, што пасля масавых рэпрэсій 1930-х гг. беларускіх празаікаў можна было пералічыць на пальцах адной рукі, пры тым што ў адным толькі літаратурным аб’яднанні “Маладняк” у папярэдні час налічвалі 500 аўтараў.

З другога боку, бывала і такое, што ў супольнай прасторы працавалі прадстаўнікі некалькіх генерацый. І калі, напрыклад, спадчына Зоські Верас (1892–1991) або Наталлі Арсенневай (1903–1997) была доўгі час адлучана ад суайчыннікаў і вярнулася нашчадкам “праз акіян забыцця”, то з асобамі-эпохамі пад імёнамі “Максім Танк” (1912–1995), “Пімен Панчанка” (1917–1995), “Янка Брыль” (1917–2006) наступнікі мелі магчымасць жыць поплец доўга, кантактаваць максімальна. Прычым – не толькі, скажам, нашы сучаснікі Алесь Разанаў або Леанід Дранько-Майсюк, чые сустрэчы з класікамі былі асабістымі і вельмі значнымі ў лёсе, але і самыя маладзейшыя: у сеціве ёсць запісы сустрэч студэнтаў БДУ ў 2003 годзе з Янкам Брылём, Рыгорам Барадуліным і Нілам Гілевічам. Вельмі адкрытым для кантактаў быў і Васіль Быкаў – самы славуты, сусветна вядомы беларускі пісьменнік XX стагоддзя.

Зважаючы на такі статус Васіля Быкава (19.06.1924–22.06.2003), трэба сказаць пра гэтага мастака асобна.

Выбраная бібліяграфія мастацкай прозы В.Быкава

– аповесці пра падзеі на франтах II сусветнай вайны:

Жураўліны крык, 1959

Здрада, 1960

Трэцяя ракета, 1961

Пастка, 1962

Мёртвым не баліць, 1965 (у хранатоце – 2 сюжэтныя лініі: з вайны і сучаснасці)

Праклятая вышыня, 1968 (у рускім перакладзе – *Атака с ходу*)

Дажыць да світання, 1972

Яго батальён, 1975

– на тэму палону:

Альпійская балада, 1963

– на тэму партызанскай барацьбы на тэрыторыі акупіраванай Беларусі:

Круглянскі мост, 1968

Сотнікаў, 1970

Абеліск, 1971 (у хранатопе – 2 сюжэтныя лініі: з вайны і сучаснасці)

Воўчая зграя, 1974

Пайсці і не вярнуцца, 1978

Знак бяды, 1982 (у хранатопе – сюжэтныя лініі пра падзеі 1920, 1930 і 1940-х гг.; у 1986 г. у СССР аповесць адзначана Ленінскай прэміяй з перавагай пры галасаванні ў адзін голас)

У тумане, 1988

Пакахай мяне, салдацік, 1995 (у хранатопе – падзеі апошніх дзён вайны ў Аўстрыі; у 1997 г. намінаваная на расійскую Букераўскую прэмію)

Балота, 2001

– на тэму дзейнасці падпольшчыкаў на тэрыторыі акупіраванай Беларусі:

Кар’ер, 1986 (у хранатопе – падзеі часоў акупацыі і атмасфера пасляваеннага жыцця; гэтую аповесць называюць таксама *раманам*)

– на тэму калектывізацыі 1930-х гг.:

Аблава, 1988

Сцюжа, 1993 (1969, 1991)

– на тэму познесавецкага жыцця:

Ваўчыная яма, 1998 (у хранатопе – жыццё ў зоне аварыі на Чарнобыльскай АЭС; асобнае выданне – 2001 г.; адзначана незалежнай расійскай прэміяй “Трыумф” у 2000 г.)

Труба, 1998 (сустракаецца жанравая маркіроўка гэтага твора як *апавядання*)

Афганец, 1998 (асобнае выданне – 2005 г., першая назва – *Час шакалаў*)

– мастацкая аўтабіяграфія Васіля Быкава:

Доўгая дарога дадому, 2002.

Зборнікі апавяданняў Васіля Быкава 1990–2000 гг. (як рэалістычных, так і з дамінаваннем другаснай мастацкай умоўнасці)

Сцяна, 1997

Пахаджане, 1999

Калі рукаюцца душы, 2003 (уваходзяць таксама вершы-лісты Р.Барадуліна да В.Быкава ў замежжа, і малюнкi В.Быкава)

Парадоксы жыцця, 2005 (з паралельнымі перакладамі на рускую мову)

Найбольш рэзанансныя апавяданні з гэтых зборнікаў: *Жоўты пясочак* (на тэму расстрэлаў у Курапатах у 1930-я гг.); *На Чорных лядах* (на тэму Слуцкага паўстання 1920-х гг.), *Бедныя людзі* (на тэму сексотства ў СССР), рэалістычныя, парабалічныя апавяданні, прыпавесці і байкі-памфлеты *Генерал*, *Ружовы туман*, *Народныя мсціўцы*, *Дваццаць марак*, *Чырвоныя пятліцы*, *Сцяна*, *Музыка*, *Гонар і смерць*, *Хвастаты*, *Кошка і мышка*, *Мурашкі*, *Пахаджане*, *Новая цывілізацыя*, *Труп*, *Тры словы нямых*, і інш.

Апавяданні 1990–2000 гг. увайшлі ў першы том Поўнага збору твораў В.Быкава ў 14 тамах (Мінск–Масква, Саюз беларускіх пісьменнікаў, ТАА “Выдавецтва “Время”, 2005).

Творчасць В.Быкава суадносяць з традыцыямі:

- *рэалістычнай*
- *экзістэнцыйнай*
- *парабалічнай*

У 1996 г. В.Быкаў быў намінаваны Шведскай каралеўскай акадэміяй (разам з В.Шымборскай) на Нобелеўскую прэмію. У апошні перыяд свайго жыцця В.Быкаў жыў за межамі Беларусі (Швецыя, 1998; Фінляндыя, 1998, 1999; Германія, 2001–2002; Чэхія, 2002–2003). Пахаваны на Усходніх могілках у Мінску. У 2014 г. у Ждановічах пад Мінскам адкрыты музей-дача В.Быкава (будынак перададзены дзяржаве удавой В.Быкава).

Садоўская Анжэліка Леанідаўна
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАФРАЗЕАЛОГІЯ: ПАНЯЦІЙНЫ ЗМЕСТ І МЕТАДАЛАГІЧНАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ

Ключавыя паняцці

• <i>этнафразеалогія</i> • <i>этналінгвістыка</i> • <i>фразеалагізм</i> • <i>этнафразема</i> • <i>народная духоўная культура</i>	• <i>народны светапогляд</i> • <i>традыцыйнае мысленне</i> • <i>культурны кантэкст</i> • <i>этналінгвістычная метадалогія</i> • <i>фальклорная фразеалогія</i>

Тэрмін “этнафразеалогія” ўведзены ў навуковы зварот гомельскім моваведам прафесарам У. І. Ковалем і, як і многія іншыя лінгвістычныя паняцці, ужываецца на сёння ў некалькіх значэннях. З аднаго боку, У. І. Коваль называе этнафразеалогіяй “частку фразеалагічнага фонду, у якой адлюстравана традыцыйная народная духоўная культура, захаваная ў свядомасці носьбітаў мовы, нягледзячы на супрацьдзеянне з боку хрысціянства і актыўны ўплыў на яе навуковага светапогляду” [6, с. 6]. З іншага боку, “этнафразеалогія” абазначае “новы лінгвістычны напрамак на сумежжы фразеалогіі і этналінгвістыкі, які вывучае ўстойлівыя словазлучэнні ў этнакультурным аспекце” [7, с. 3–5].

Відавочна, што з’яўленне названага падыходу да аналізу фразеалагічных рэсурсаў звязана найперш з актыўным развіццём у апошнія дзесяцігоддзі такога новага і прыярытэтнага напрамку ў мовазнаўстве, як этналінгвістыка (грэч. *ethnos* – народ + франц. *linguistique* – навука аб мове), якая вывучае адлюстраванне ў мове народнага светапогляду, народнай

духоўнай культуры. Асабліва цікавіць гэту навуку сувязь адзінак мовы з народнымі павер'ямі, уяўленнямі, звычаямі, абрадамі і г. д.

Узнікненне этнафразеалагічнага кірунку этналінгвістыкі абумоўлена, з аднаго боку, тым, што сфера фразеалогіі валодае магутным культуразнаўчым патэнцыялам і з'яўляецца ўнікальнай крыніцай ведаў пра духоўную культуру народа. Асабліва гэта датычыцца фразеалагізмаў, якія непасрэдна спраецываны на народную культуру і, значыць, у той ці іншай ступені адлюстроўваюць так званае традыцыйнае мысленне – мысленне сістэмнае, зверхіндывідуалізаванае, якое аперыруе калектыўным духоўным вопытам. Менавіта таму этналінгвістычная метадалогія стала цалкам натуральнай і арганічнай у даследаванні фразеалагічных рэсурсаў мовы і вывучэнне іх у этналінгвістычным аспекце ўяўляецца даследчыкам ў вышэйшай ступені неабходным. З іншага боку, культурны кантэкст становіцца дадатковай крыніцай, а часта і галоўным крытэрыем як для вызначэння генезісу фразеалагізма, так і для вырашэння многіх іншых лінгвістычных пытанняў: бытавання выразу, развіцця і мадыфікацыі яго пераносных значэнняў (метафарычных, сімвалічных і пад.). Таму этналінгвістычная метадалогія прыдатная і для вырашэння “ўласнафразеалагічнай” праблематыкі.

Аналізуючы спецыфіку і стан развіцця сённяшняй айчыннай этналінгвістыкі па напрамках, М. П. Антропаў адзначае, што асабліва плённа ў Беларусі развіваецца менавіта этналінгвістычнае даследаванне фразеалогіі [1], а ў сваім дакладзе “Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам” на адной з міжнародных навуковых канферэнцый у Мінску вучоны гаворыць пра тое, што этнафразеалагічны напрамак (поруч таксама са сферамі даследаванняў этналінгвістыкі і фальклору, этналінгвістыкі і міфалогіі) можна лічыць (натуральна, у пэўнай ступені ўмоўна) “уласна беларускім”, у процілегласць іншым напрамкам айчыннай этналінгвістыкі, якія сфарміраваліся і развіваюцца пад уплывам адпаведных “маскоўскіх” і “люблінскіх” кірункаў [2]. Разам з тым, беларуская этнафразеалогія – гэта навука, якая зарадзілася нядаўна і многія праблемы якой яшчэ чакаюць свайго вырашэння, па сёння працягваецца выпрацоўка інструментарыю і метадалагічных прынцыпаў этнафразеалагічных даследаванняў.

Такім чынам, у працах этналінгвістычнага напрамку культурна-нацыянальная інтэрпрэтацыя фразеалагічнай адзінкі (далей – ФА) пачынае даследавацца ў прасторы народнай мудрасці, з улікам сістэмы эталонаў і стэрэатыпаў культурна-нацыянальнай самасвядомасці лінгвакультурнай супольнасці і яе каштоўнасных арыенціраў, у сувязі з народнымі абрадамі, звычаямі, павер'ямі і традыцыйнымі ўяўленнямі пра з'явы навакольнага свету. Фразеалагічныя адзінкі разглядаюцца як транслятары культурнай інфармацыі, як своеасаблівыя культурныя знакі, як пэўныя пазнавальныя канструкты, якія “па сваёй прыродзе прызначаны не столькі для намінацыі свету, колькі для яго культурнай інтэрпрэтацыі ў знакава-сімвалічнай форме, а падчас і своеасаблівага мадэлявання, бо, як і іншыя факты культурнай творчасці, яны перадаюць не столькі асабісты, індывідуальны, колькі ўніфікаваны погляд на свет” [14, с. 76], калектыўны духоўны вопыт пэўнага

народа. Фразеалагізмы, якія адносяцца да этнакультурнай сферы, віцебская даследчыца В. А. Маслава называе, “міфалагічнай фразеалогіяй” [10, с. 5], “фразеалагізмамі-міфалагэмамі, у якіх можна ўбачыць і расшыфраваць этнакультурную інфармацыю” [10, с. 89], “транслятарамі культурнай інфармацыі” [10, с. 11], “люстэркам жыцця нацыі” [11, с. 63].

Што датычыць метадалогіі этнафразеалагічных даследаванняў, то зыходным для іх стала асноўнае метадалагічнае палажэнне этналінгвістыкі пра сустрэчнае, парытэтнае апісанне народнай культуры праз факты яе адлюстравання ў нацыянальнай мове і інтэрпрэтацыі саміх моўных фактаў (у дадзеным выпадку – ФА) праз “глыбінны пазамоўны культурны кампанент” (так званы “вертыкальны кантэкст”) (В. С. Ахманова, І. У. Гюбенет). Гэта палажэнне з’яўляецца ў сучаснай этналінгвістыцы найбольш канструктыўным і аб’ектыўным у плане вырашэння праблемы “мова і культура”. Аналіз устойлівых выразаў у такім выпадку праводзіцца на шырокім этнаграфічным, міфапаэтычным, культурным і фальклорным фоне, што дае магчымасць паглядзець на даследуемыя моўныя адзінкі праз прызму народнага светабачання.

Так, напрыклад, не кожнаму сучаснаму носьбіту беларускай мовы без спецыяльнага культурнага каментарыя будзе зразумелым значэнне і сутнасць беларускай прымаўкі *Начная зязюлька дзённую перакукуе*. Але, калі ўзяць пад увагу той факт, што ў традыцыйнай культуры беларусаў *зязюля* ўстойліва лічылася ўвасабленнем жаночага пачатку, а фразема *начная зязюля* ўжывалася для наймення жонкі, дарагой палавіны, то ўжо можна выказаць меркаванне, што прыведзены выраз датычыцца інтымных адносін паміж мужам і жонкай. І калі не ўсё ладзіцца ў сям’і ўдзень, то шмат чаго мужчына даруе жанчыне ўночы. Паводле ж звестак ураджэнкі Магілёўскай вобласці, у іх мясцовасці пад *дзённай зязюляй* падразумяваюць свякроў. І ў такім выпадку сэнс прыведзенага вышэй выразу заключаецца ў тым, што жонка для мужчыны пераважае над маці. Цікава, што ў польскай народнай культуры *начной зязюлькай* называюць жанчыну лёгкіх паводзін, каханку. Таму, натуральна, польскі варыянт прымаўкі – *Nocna gżegżółka zawsze dzienną przekuka* – гаворыць, што каханка для мужчыны даражэйшая за жонку.

Або толькі ў сувязі з культурнай сімволікай вобраза *вераб’я* становіцца зразумелым змест беларускага вясельнага тоста *За вераб’я! Пілі, елі аж да дня*. Справа ў тым, што ў беларускіх казачных і лірычна-песенных сюжэтах, святочных карагодах і гульнях вобразу вераб’я надаецца сімволіка плоднасці, а таксама шлюбная, любоўна-эратычная сімволіка. Ён выступае ў якасці мужчынскага сімвала, маладога і малайца, які выбірае сабе дзяўчыну, а таксама ўдалога гулякі, каханка і нават спакусніка чужой жонкі [18, с. 167–173], напрыклад: “*Чаму, верабейка, ды не жэнішся?/ (...) – Во там у бары перапёлачка – / Для верабейкі была б жоначка*”; “*Ёсць у мяне качан капусты на градзе, / Ёсць у мяне верабеечка ў страсе. / Качан капусты – добрая патрава, / А верабеечка – тлустая заправа*” і г. д. Паказальным у гэтым сэнсе з’яўляецца і народнае тлумачэнне сноў: “*Вераб’я бачыць, злавіць – зацяжарыш, а калі ўжо нявольна (замужам), дык радзіны скоро*” [4, с. 104].

Варта адзначыць таксама, што згадванне менавіта *капусты* ў прыведзеных прыкладах не выпадковае, а міфалагічна значымае, калі ўлічыць, што капустце ўласціва ярка выражаная жаночая сімволіка. Узгадаць хоць бы адно з нашых традыцыйных тлумачэнняў дзецям абставін іх нараджэння: *у капустце знайшлі*. Прычым цікава, што ў якасці зніжанага функцыянальнага замяшчальніка *капусты* ў беларускай культуры і фразеалогіі нярэдка выступае *краніва*. Таму пра пазашлюбныя адносіны паміж мужчынам і жанчынай казалі “*ў краніве шлюб бралі*”, а пазашлюбных дзяцей называлі *краніўнікамі*.

Дарэчы, былі і фразеалагізмы, якія папярэджвалі маладых дзяўчат пра магчымыя наступствы такіх пазашлюбных адносін. Так, фразеалагізмам *будзе табе сава смаленая*, які абазначаў “байструка прынясеш, нагуляеш дзіця” пужалі, засцерагаючы, дзяўчат. Адсюль лаянкавая функцыя выразу. Выраз *сава смаленая* бывае, у прыватнасці, звернуты да народжанай да шлюбу дзяўчыны: “*Ты сава смаленая!*”. Смаленасць савы ў фразеалагізмах *сава смаленая, будзе табе сава смаленая* адпавядае смаленасці рытуальнай курыцы ў вясельным абрадзе вёскі Грабаўкі, дзе рытуал смаленай курыцы (“*курыцу смаліць*”) завяршае вяселле [3, с. 142–143]. Смаленая курыца ўяўляе сабой прадудцыруючы прадметны сімвал. *Сава смаленая* [3, с. 142] – гэта парадзійная моўная форма, якая не мае ўласнага прадметнага зместу. Таму заканамернае тлумачэнне фраземы *бачыць саву смаленую* як “нічога не бачыць” [17, с. 353]. Аднак існуе і крыху іншае разуменне гэтага фразеалагізма: *саву смаленую пабачыць* – зведаць нягоды ў жыцці (адпаведна, *савы смаленай не бачыў* – не зведаў жыццёвых цяжкасцей) [8, с. 88].

У плане згаданых уяўленняў і моўных адзінак да месца будзе прывесці і яшчэ адну цікавую беларускую моўную “формулу” з’яўлення дзяцей: *заяц прынёс*, існаванне якой таксама варта звязаць з уяўленнямі пра *зайца* ў сферы народнай духоўнай культуры. З аднаго боку, добра вядомая прадудцыруючая і эратычная сімволіка зайца: параўн. зварот *зайцаў хлеб* – рэшткі ежы, прывезенай дадому з лесу, лугу, якую прапануюць з’есці дзецям. На вяселлі выкананне песень “пра зайца” звычайна звязваецца з абрадам шлюбнай ночы і вызначэннем “чысціні” (цнатлівасці) нявесты. Ідэя “дзетароднасці” зайца адлюстравана ў выкарыстанні заечай крыві як сродку ад бясплоддзя. Сон пра злоўленага зайца прадказвае жанчыне цяжарнасць і нараджэнне сына. Вядомае таксама павер’е, згодна з якім у апошніх каласах на хлебным полі знаходзіцца дух поля – *хлебны заяц*, які ўвасабляе ўрадлівасць зямлі [7, с. 9].

Цікавы і этнакультурны каментарый такой беларускай прыказкі, як *Тады баба перастане, як (калі) (уся) сарока белай стане*. Па-першае, выраз звязаны з колерам сарокі: на сёння яна мае, як мы ведаем, стракатае, чорна-белае апярэнне. Адсюль народнае параўнанне *белабок і як сарока* (руск. *Не живёт сорока без белого бока*). Аднак, паводле беларускіх легендаў, белая ў мінулым сарока атрымала чорныя плямы ў пакаранне за тое, што не чысціла мора пасля сусветнага патопу разам з іншымі птушкамі, як загадаў Бог. А вымазаная гразню, яна прыйшла да Бога і хлусліва абвінаваціла коршака,

быццам бы гэта ён не ўдзельнічаў у працы. Калі ж падман выкрыўся, грязь назаўсёды прыстала да сарокі.

Думаецца, у аснову прыведзенай прыказкі пакладзена беларускае павер’е, якое сцвярджае, што з часам чорныя плямы ў сарокі знікнуць і яна зноў стане цалкам белай, але адбудзецца гэта тады, калі жанчыны перастануць нараджаць дзяцей, а рабіць гэта будуць толькі мужчыны [13, с. 192]. Але не выключана і адваротная сувязь: у павер’е магла трансфармавацца ў выніку літаральнай інтэрпрэтацыі моўная формула з ідэяй немагчымасці сітуацыі тыпу *Тады сарока стане белай, калі мужчыны пачнуць нараджаць дзяцей* са значэннем “ніколі сарока не перастане быць плямістай”.

Разгледзім этнакультурны кантэкст добра вядомага да сёння фразеалагізма *мядовы месяц*, што дазволіць нам больш шырока і аб’ектыўна ацаніць яго ўнутраную форму і генетычную аснову. Так, этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў аўтарытэтнага беларускага даследчыка І. Я. Лепешава канстатуе, што фразема *мядовы месяц* абазначае “першы, найбольш шчаслівы час сямейнага жыцця”, з’яўляецца калькай з французскай мовы (*la lune de miel*) і крылатым выразам з рамана Вальтэра “Задзіг, або Лёс” (1747), дзе сустракаецца ў наступным кантэксце: “Задзіг пераканаўся, што першы месяц шлюбу... з’яўляецца мядовым месяцам, а другі – палыновым”, у якім Вальтэр выкарыстаў думку і вобразы з персідскага афарызма: “Калі першы месяц шлюбнага жыцця бывае толькі мядовым, то другі бывае палыновым”. Калі выраз дапаўняецца якім-небудзь абстрактным назоўнікам у форме родн. скл., то мае сэнс “росквіт, лепшы час”, напрыклад: *Польскае шляхецтва перажывала мядовы месяц адраджэння свае дзяржаўнасці, зварот да жыцця, здзяйсненне гадаваных вякамі надзей* (Я. Колас. Дрыгва) [9, с. 229].

Інтэрпрэтацыя семантыкі беларускага фразеалагізма *мядовы месяц* з улікам культурнага кантэксту, а значыць, на фоне абрадавай культуры беларусаў і шырэй – усходніх славян, дае нам усе падставы генетычна суаднесці ўстойлівае спалучэнне з вясельнай абраднасцю нашых народаў і з абрадавым выкарыстаннем мёду як аднаго з найбольш архаічных сакральных прадуктаў харчавання. Так, у многіх мясцінах Беларусі маладую сустракаюць у доме мужа з мёдам у руках. Часам маладой мазалі мёдам вусны або аблівалі ім вясельныя вянкi. Яшчэ ў Сярэднявеччы, калі расчэсвалі валасы жаніху і нявесце, то грэбень абмоквалі ў мёд. Маці нявесты і маці жаніха сустракалі маладых у вывернутых кажухах, з соллю, гарэлкай і мёдам. У Барысаўскім павеце, калі маладыя прыязджалі ў дом свякрухі, то ім давалі па кавалку хлеба з мёдам [12, с. 306]. Абрадавае выкарыстанне мёду вядома таксама і ў рускіх вясельных абрадах яшчэ ў XVI і XVII стагоддзях: мёд ставілі ў спачывальні маладых, мёдам аблівалі іх у лазні [5, с. 284]. І ўрэшце, мёдам частавалі маладых на працягу цэлага першага месяца пасля вяселля, таму ён і называўся “мядовым”. Згодна з беларускай традыцыяй, мядовы месяц доўжыўся з дзявятага да саракавага дня пасля вяселля.

Такое абрадавае выкарыстанне мёду Я. Ф. Карскі звязвае з тым, што яго калісьці прыносілі ў ахвяру багам. Так было ў Грэцыі, так было і ў іншых

індаеўрапейскіх народаў, так было і ў славян: зафіксавана, што славяне прыносілі ў ахвяру багам ап'яняючы напой [5, с. 285]. Дарэчы, для індаеўрапейцаў мёд выступаў эталонам салодкасці, а самі паняцці “салодкі”, “п'яны”, “віно” – вытворныя ад “мядовы” [12, с. 306]. На мёд, акрамя таго, глядзелі як на гаючы напой. Так, у адным старажытным рукапісным траўніку напісана: *“мед есть сок с росы небесной, который пчелы собирают во время доброе цветов благоуханных и от того имеют в себе силу многу и угоден бывает к лекарству от многих болезней”* [5, с. 285]. Маюцца звесткі, што выкарыстанне мёду і мядовых напояў спрыяла таксама павышэнню здольнасці маладых да зачацця здаровых дзяцей і прыцягнення ў сям'ю “высокіх”, светлых душ, а першы месяц пасля ўзяцця шлюбу якраз і выкарыстоўвалі для справы працягу роду.

Арыгінальная этналінгвістычная інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў мае ў славістыцы даўнюю і трывалую традыцыю. Так, неаднаразова звярталася ўвага на генетычную сувязь прыказак, прымавак і ўласна фразеалагізмаў з народнымі звычаямі, абрадамі і рознымі павер'ямі ў вядомых слоўніках, зборніках прыказак, фальклорных і этнаграфічных працах І. М. Снегірова, С. В. Максімава, У. І. Даля, І. Франко, І. І. Насовіча, Я. Ф. Карскага, М. Федароўскага і іншых аўтараў XIX – пачатку XX стагоддзяў. У пачатку 70-х гадоў фразеалогія народнай духоўнай культуры (побач з адпаведнай лексікай) стала прадметам вывучэння маскоўскай этналінгвістычнай школы.

На Беларусі найбольш поўна этнафразеалагічная праблематыка прадстаўлена ў навуковай творчасці гомельскага моваведа У. І. Коваля. Рускія і беларускія фразеалагізмы, генетычна звязаныя з народна-міфалагічнымі ўяўленнямі пра жывёл, расліны і неадушаўлёныя прадметы, аналізуюцца ў этналінгвістычным аспекце ў яго кнізе “Чым адгукаецца слова: Фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях” (1994). У манаграфіі аўтара “Восточнославянская этнофразеология: Деривация, семантика, происхождение” (1998) і яго дысертацыйнай рабоце праводзіцца сістэмны аналіз фразеалагізмаў, якія адносяцца да сферы народнай духоўнай культуры: устанаўліваецца іх дэрывацыйная база, апісваюцца асноўныя фраземаўтваральныя мадэлі, вызначаюцца суадносіны паміж дэрывацыйнымі заканамернасцямі і характарам семантыкі фразем, што дазваляе, па словах даследчыка, найбольш аб'ектыўна ацэньваць унутраную форму ўстойлівых словазлучэнняў, якія не былі раней прадметам дыяхранічнага аналізу.

Непасрэдныя адносіны да этнафразеалогіі маюць даследаванні А. С. Аксамітава, прысвечаныя беларускай фразеалогіі фальклорнага паходжання, К. М. Гюлумянц, І. Я. Лепешава, Ф. М. Янкоўскага, М. А. Даніловіча, Т. В. Валодзінай, А. І. Халяўкі, Л. В. Чарнышовай, Г. І. Лапаціна, А. Л. Садоўскай і інш.

Такім чынам, этнафразеалагічны напрамак з'яўляецца адным з прыярытэтных у сучаснай беларускай лінгвістыцы. У межах яго фразеалагізм разглядаецца як вынік і адначасова спосаб культурна-нацыянальнага светабачання, а інтэрпрэтацыя яго семантыкі немінуха прыводзіць даследчыка-этналінгвіста да праблематыкі культурнага кантэксту.

Літаратура

1. Антропов, Н. П. Белорусская этнолингвистика сегодня: реализация идей / Н. П. Антропов, Т. В. Володина // *Etnolingwistika: problemy języka i kultury*. – Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Sklodowskiej, 2006. – Т. 18. – S. 47–65.
2. Антропаў, М. П. Беларуская этналінгвістыка паміж Масквой і Люблінам // *Мова – Літаратура – Культура: V Міжнародная навук. канф.*, 16–17 лістапада 2006 года, Мінск / да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, у аўтарскай рэдакцыі. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 215–219.
3. Бадаланова, Ф. К. О сове смаленой / Ф. К. Бадаланова, О. А. Терновская // *Полесье и этногенез славян: Предвар. мат. и тез. конф.* / Акад. наук СССР, Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Науч. совет АН СССР по комплекс. пробл. славяновед. и балканистики; Редкол.: Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1983. – С. 141–143.
4. Беларускі народны соннік / укл. і прадр. У. Васілевіча. – Мінск: Бацькаўшчына, 1995. – 127 с.
5. Карский, Е. Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 3, кн. 1. Очерки словесности белорусского племени / Е. Ф. Карский. – Минск: БелЭН, 2007. – 584 с.
6. Коваль, В. И. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / В. И. Коваль – Минск, 1999. – 223 с.
7. Коваль, У. І. Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дзяхранічным аспекце / У. І. Коваль. / XII Міжнар. з'езд славістаў. Даклады. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 1998. – 42 с.
8. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн., 1993. – Т. 1. – 590 с.
9. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
10. Маслова, В. А. Введение в лингвокультурологию: учебное пособие / В. А. Маслова. – М.: Наследие, 1997. – 207 с.
11. Маслова, В. А. Языковая картина мира и культура / В. А. Маслова. // *Когнитивная лингвистика конца XX века: материалы междунар. науч. конф.*, Минск, 7 – 9 окт. 1997 г.: в 3 ч. / Минск. гос. лингв. ун-т. – Минск, 1997. – Ч. 1. – С. 59–64.
12. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
13. Никифоровский, Н. Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н. Я. Никифоровский. – Витебск: Губерн. типолит., 1897. – 308 с.

14. Подюков, И. А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии: дис. ... д-ра филологич. наук: 10.02.01 / И. А. Подюков. – Пермь, 1996. – 382 с.

15. Садоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект: Манаграфія. – Мінск: Издательский центр БГУ, 2011. – 271 с.

16. Садоўская, А. Л. Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 2. / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск: РІВШ 2003. – С. 121–128.

17. Тлумачальны слоўнік бел. мовы: У 5 т. – Т. 1. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 605 с.

18. Тульцева, Л. А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (в связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) / Л. А. Тульцева. // Обряды и обрядовый фольклор: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; отв. ред. В. К. Соколова. – М.: Наука, 1982. – С. 163–179.

Лабачэўская Вольга Аляксандраўна
доктар мастацтвазнаўства

БЕЛАРУСКАЕ НАРОДНАЕ МАСТАЦТВА: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

1. Значэнне народнага мастацтва ў нацыянальнай культуры

Народнае мастацтва як адвечная катэгорыя і каштоўнасць культуры, як скарбонка этнічнай непаўторнасці, самабытнасці кожнага народа, магутная галіна культуры, што робіць культуру кожнага этнасу распазнавальнай у суквецці розных культур.

Культурны феномен народнага мастацтва, яго роля ў перыяды самавызначэння нацый, будавання дзяржаўнасці, развіцця нацыянальнай культуры, прафесійнага мастацтва.

2. Вызначэнне паняцця “народнае мастацтва”

Народнае мастацтва – гэта галіна народнай творчасці, якая непарыўна звязана з традыцыйнай сялянскай культурай і ўключае па-мастацку аформленыя прадметы хатняга начыння і штодзённага ўжытку (мэблі, посуду, тканін), адзення, прылад працы, а таксама абрадавыя атрыбуты. У літаратуры ўжываецца таксама тэрмін “*народнае дэкаратыўна-прыкладное мастацтва*”, ці “*народнае дэкаратыўна-ўжыткавае мастацтва*”.

У еўрапейскай навуковай традыцыі народнае дэкаратыўна-прыкладное мастацтва разглядаецца як частка фальклору, да якога таксама адносяцца вусна-паэтычны, спеўны, танцавальны віды народнай творчасці, абрады, звычаі, народныя веды, міфалагічныя ўяўленні.

Народнае мастацтва – гэта самакаштоўная і самадастатковая галіна мастацтва. Яна мае асаблівую прыроду і характар. У адрозненне ад

прафесійнага, ці “вучонага” мастацтва, народная мастацкая творчасць існуе па законах пераемнасці, традыцыйнасці і з’яўляецца калектыўнай у сваёй аснове. Яе здабыткі, традыцыі перадаюцца і засвойваюцца бяспісьменным шляхам праз вербальныя сродкі, паказ і імітацыю. Народнае мастацтва аб’ядноўвае разнастайныя віды рамёстваў па апрацоўцы звычайных прыродных матэрыялаў, якія чалавек знаходзіць вакол сябе ці атрымлівае ў працэсе сваёй гаспадарчай дзейнасці. Гэта дрэва, метал, лён, каноплі, воўна, салома, лаза, бяроза і г.д. Рамяство (ад старажытнага – рукамясло) ўяўляе сабой комплекс мастацкіх і тэхналагічных прыёмаў па апрацоўцы таго ці іншага віду матэрыялу, заснаваны на ручной працы з выкарыстанні нескладаных прылад працы.

У сялянскай культуры заняткі рамёствамі былі непарыўна звязаны з сельскагаспадарчай вытворчасцю, землеробствам. Ім адводзіўся вольны, пераважна зімовы час. Іх яшчэ называюць “хатнімі рамёствамі”.

Паняцце “*народнае мастацтва*” непарыўна злучана з паняццем «народныя мастацкія промыслы». Гэта адна з формаў існавання народнага мастацтва і рамёстваў, якая характарызуецца вытворчасцю мастацкіх прадметаў не толькі для ўласнага ўжытку, але і на продаж. Народныя промыслы – дробнатаварная вытворчасць, заснаваная на выкарыстанні ручнога рамяства і мясцовых мастацкіх традыцый. Промыслы існуюць як дадатковы да сельскай гаспадаркі занятак ці пераўтвараюцца ў самастойную вытворчасць. Беларускія народныя промыслы існуюць ў форме кааператываў, фабрык мастацкіх вырабаў, індывідуальнай прадпрымальніцкай дзейнасці, якія абапіраюцца на лепшыя здабыткі народнага мастацтва і традыцыйных рамёстваў.

3. Асаблівасці і традыцыі народнага мастацтва Беларусі

У формах, узорах кампазіцыі, арнаменце, рытмах і спалучэнні колераў, якія ўласцівы беларускаму народнаму мастацтву, адбіліся этнічная ментальнасць і псіхалагічны склад, уласлівы нашаму народу, прыродна-геаграфічныя ўмовы яго пражывання, характар яго гаспадарчай дзейнасці і асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця краю.

У народным адзенні беларусаў, арнаментаваных ручніках-набожніках, формах хатняга начыння з гліны, дрэва, саломы прасочваюцца старажытныя мастацкія традыцыі, ўласцівыя славянскім і балтцкім плямёнам, якія жылі калісьці на тэрыторыі сучаснай Беларусі. З сярэдзіны I тысячагоддзя пачала складвацца рэгіянальная разнастайнасць традыцыйнай культуры беларусаў, якая яскрава адлюстравана ў народным дойлідстве, адзенні, арнаменты тканін і г.д. Побач з агульнымі для ўсходніх славян традыцыямі ў беларускім народным мастацтве выяўляецца шэраг адметнасцей.

Старажытнаславянскія язычніцкія традыцыі. На працягу ўсяго II тысячагоддзя народнае мастацтва беларусаў устойліва захоўвае элементы дахрысціянскай язычніцкай культуры. У формах традыцыйнага жаночага адзення, манументальнасці, адсутнасці дробных дэталей, зааморфнай і антрапаморфнай скульптурнасці форм хатняга начыння і посуду, у панаванні геаметрычнага арнаменту адбіліся ўласцівыя беларусам цэласнасць

светаўспрымання, заснаваная на захаванні старажытных формаў міфалагічнага мыслення, і арганічная сувязь народнай мастацкай творчасці з архаічнымі рытуаламі і абрадамі.

Архаічныя рысы. Архаічны пачатак у беларускім народным мастацтве асабліва моцны. Такой колькасці архаічных рысаў і такой ступені захаванасці старажытных традыцый няма ў іншых славянскіх народаў. Вільчакі на стрэхах беларускіх вясковых хат нагадваюць архаічных ідалаў ці татэмных продкаў старажытных беларусаў. Формы выдзеўбанага посуду – лаканічныя і манументальныя, часам проста паўтараюць форму драўніннай нарасці. Формы ганчарнага посуду ў XX ст. вельмі падобныя да тых, што археолагі знаходзяць у пластах неалітычнага часу. Архаічныя праявы заўважаюцца ў вырашэнні глінянай пластыкі, саламяных вырабах, арнаментатыі пісанак, спосабах стварэння антрапаморфных пластычных вобразаў каменных і драўляных крыжоў пры дапамозе тканін і інш.

Бел-чырвона-белае спалучэнне колераў. Беларусы да нашага часу не здразілі старажытнай любові да чырвонага колеру – колеру жыцця, крыві, сонца, прыгажосці. Чырвоны колер у адзенні і абрадавых тканінах беларусаў ніколі не пераважае над белым. Белы колер – асноўны, этнавызначальны колер беларускага этнасу, які, магчыма, спарадзіў этнонім “беларусы” і даў назву нашай Бацькаўшчыне – Беларусь.

Бел-чырвона-белая харугва засведчана ў беларусаў на пачатку XVI ст. Пад ёй змагаліся ратнікі з беларускіх зямель пад Оршай і Грунвальдам. Нараджэнне нацыянальнага сімвала сведчыла, што ў спалучэнні гэтых двух колераў увасобілася асаблівае сімвалічна-мастацкае светаўспрыманне беларусаў. З бел-чырвона-белым сімвалам беларусы індэнтыфікуюць сябе не адну сотню гадоў. Да яго наш народ вяртаўся ў найбольш адказныя моманты сваёй гісторыі і перыяды ўздыму нацыянальнага самавызначэння.

Заходнееўрапейскі культурны ўплыў. Беларускія землі ва ўсе часы былі ўключаны ў еўрапейскі культурны арэал. Знаходзячыся на скрыжаванні Захаду і Усходу, уваходзячы ў склад буйной еўрапейскай краіны – Вялікага Княства Літоўскага, яны адаптавалі разнастайныя культурныя ўплывы. У эпоху Сярэднявечча сялянскае мастацтва беларусаў зазнала значны ўплыў гарадской, рамесніцкай культуры, у Новы час – тут актыўна развівалася мануфактурная вытворчасць. Не выпадкова ў народным мастацтве беларусаў мы знаходзім рысы, якія не ўласцівы, напрыклад, нашым суседзям на ўсходзе – рускім. Адкладны каўнер у жаночых сарочках ці каўнер-брыжы, паласатыя шарсцяныя спадніцы-андаракі (сама назва гэтай часткі адзення мае нямецкае паходжанне), наяўнасць у святочных жаночых строях гарсэтаў накшталт ліфаў у еўрапейскім жаночым адзенні, – ўсё гэта адрознівае традыцыйныя строі беларусаў ад рускага народнага касцюма. Разам з тым гэтыя рысы адзначаюцца ў суседніх літоўцаў і палякаў, што сведчыць аб гісторыка-культурных узаемадачыненнях беларусаў з балтцкімі народамі і заходнімі славянамі.

Народнае мастацтва, у сваю чаргу, уплывала на развіццё гарадскога цэхавага рамяства і вытворчасць мануфактур ў Беларусі. Спалучэнне

мастацкіх традыцый, уласцівае для беларускіх зямель ў другой паловы XVII ст., аказала прыкметны ўплыў на дэкаратыўна-ўжытковое мастацтва і архітэктурную Маскоўскай Русі. Сотні беларускіх майстроў (разьбяры, металаапрацоўшчыкі, ткачы, керамісты, будаўнікі) узельнічалі ў будаўніцтве палацаў і храмаў Масквы і яе ваколіц. Яны прынеслі ў Маскоўскую Русь традыцыі заходнееўрапейскага мастацтва і рамяства, перапрацаваныя згодна з народнымі густамі і ідэалам і.

Геаметрычны арнамент. Адною з выразных адметнасцей беларускага народнага мастацтва з'яўляецца геаметрычны арнамент. Ён пануе ў аздобах народнага адзення, тканых і вышываных вырабах. Ромбы, ромбы з кручкамі, ромбы з чатырма кропкамі, трохкутнікі і разнастайныя па малюнку крыжы ўтвараюць складаныя арнаментальныя кампазіцыі. У іх зашыфраваныя старажытныя веды пра Сусвет, замовы ад няшчасця, пажаданні кахання, плоднасці, дабрабыту. Геаметрычны арнамент – гэта сялянскае пісьменства, якім выдатна валодалі беларускія жанчыны. Менавіта яны захавалі ў арнаментальных знаках і сімвалах спрадвечную мудрасць сваіх продкаў, старажытныя ўяўленні аб Сусвеце і месцы ў ім чалавека. Гэтыя веды перадаваліся ў спадчыну па жаночай лініі. Жанчыны ўвасаблялі іх ў арнаменце адзення, на ручніках-набожніках. У мужчынскіх вырабах з дрэва, гліны, металу – арнамент, увугуле аздоба і дэкор амаль адсутнічаюць. Выключэнне – саярныя выявы на франтонах палескіх хат, разеткі і геаметрычны арнамент ў тэхніцы трохгранна-выемчатай разьбы на прасніцах, якія таксама маюць старажытны сімвалічны характар.

Беларускі мастацтвазнавец Міхась Кацар, які ўсё жыццё збіраў узоры беларускага арнаменту на тканых і вышываных вырабах, быў упэўнены, што ў іх праз тысячагоддзі да нас дайшлі вобразы і сімвалы любові да прыроды, працы, чалавека, уяўленні пра старажытных славянскіх язычніцкіх багоў. Ад жанчын-сялянак ён даведаўся, што агонь-Жыжаль ва ўзорах ткацтва і вышыўкі мае выгляд разеткі з маленькіх і вялікіх квадрацікаў; Жыцень – сімвал ураджаю перадаецца як ромб, ад вуглоў якога адыходзяць жытнія каласы; Спарыш – боства, якое прыносіць у гаспадарку ўраджай, дабрабыт, адлюстроўваецца ў выглядзе разеткі з чатырох моцна стылізаваных каласкоў, якая падобная на зорку. Запісы даследчыка сялянскіх аповядаў пра народныя ўзоры і ўласныя развагі пра сімваліку арнаменту змешчаны ў кнізе “Беларускі арнамент”(1998).

Арнамент, як і мова, захоўвае дыялектныя і культурныя адметнасці насельніцтва розных рэгіёнаў Беларусі. Аб гэтым выразна сведчаць ручнікі-набожнікі з розных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі. Узоры арнаменту на ручніках сведчаць пра адметнасці, якія вызначалі ў старажытныя часы культуру крывічоў, радзімічаў, дрыгавічоў і іншых плямёнаў, што жылі на тэрыторыі сучаснай Беларусі. З тых далёкіх часоў арнамент застаўся для беларусаў знакам прыналежнасці да свайго роду. У наш час геаметрычны арнамент набыў значэнне агульнага нацыянальнага сімвалу. Невыпадкова чырвоны рамбічны ўзор на белым фоне ў спалучэнні з чырвоным і зялёным колерамі змешчаны на дзяржаўным сцягу.

Ступень захаванасці традыцый. У пачатку ХХ ст. 95 % жыхароў Беларусі былі сялянамі. Яны стварылі самакаштоўную ў мастацкіх адносінах культуру. На працягу стагоддзяў менавіта беларускае сялянства захоўвала ў фальклоры, узорах народнага дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва этнічныя адметнасці культуры. У той час, як беларуская эліта – магнаты і шляхта – запазычвала ўзоры польскай ці рускай культуры, сялянства не здрадзіла ні матчынай мове, ні эстэтычным ідэалам продкаў і яскрава ўвасабляла іх ва ўзорах народнага мастацтва. Да гэтай каштоўнай скарбонкі нацыянальнай культуры звярнулася свядомая беларуская інтэлігенцыя, якая ў пачатку ХХ ст. распачала барацьбу за самавызначэнне беларускай нацыі.

Першая беларуская газета “Наша ніва” (1906–1915) імкнулася абудзіць свядомасць беларускага народа, вярнуць яму пачуццё годнасці і гонару за сваю мову і культурныя здабыткі. Газета друкавала артыкулы пра беларускае народнае адзенне, ткацтва, вышыўку, паясы, ганчарства, саматужныя промыслы і іншыя віды мастацкіх рамёстваў. Іх аўтарамі былі выдатныя дзеячы беларускага адраджэння – Іван Луцкевіч, Вацлаў Ластоўскі, Уладзімір Уласаў, Альгерд Бульба і інш.

У 1913 годзе ў Вільні было створана Віленскае таварыства дапамогі хатняму рамяству і народнаму мастацтву. Яго заснавальнікі імкнуліся “ні даць замерці тым народным паняццям аб красе, каторыя адбываюцца і ў мясцовай вопрацы, і ў посудзе, і ў вырабах ганчарных, і ў будынкаў і інш.” Старшынёй таварыства быў абраны славуты мастак Фердынанд Рушчыц, які нарадзіўся на Валожыншчыне і добра ведаў народнае мастацтва свайго краю.

З вывучэннем, збіраннем беларускага народнага мастацтва звязаны імёны выдатных этнографіў Еўдакіма Раманава, Ісака Сербавы, Аляксандра Сержпутоўскага, мастацтвазнаўцы Міколы Шчакаціхіна. У наш час рупліва збіралі помнікі народнага мастацтва, што ацалелі пасля апошняй вайны, Міхаіл Кацар, Міхась Раманюк, Яўген Сахута, Марыя Віннікава і шэраг іншых даследчыкаў. Дзякуючы ім, убачылі свет альбомы, кнігі, якія знаёмяць нас з мастацкім набыткам беларускага народа.

Значная захаванасць узораў дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва ў сялянскім побыце дазволіла ў 70–80 гады ўзнавіць страчаныя ў гады вайны музейныя зборы. Былі нанова сабраны калекцыі народнага адзення, тканін, вырабаў з дрэва, саломы ў Нацыянальным мастацкім музеі, Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, Музеі старажытнабеларускай культуры Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Быў створаны Дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту пад Мінскам.

Куфры ў сялянскіх хатах і сённыя яшчэ захоўваюць самаробныя тканіны, адзенне, старадаўнія наміткі, ручнікі і інш. Начоўкі, кублы, бандарныя вырабы з дрэва, ёмістасці для збожжа – кузубы, каробкі, севянькі – ўсё гэта і сёння можна ўбачыць у сялянскіх гаспадарках. Гэтыя рэчы ўжываюцца па свайму прызначэнню, і выконваюць своеасаблівую ролю сувязі паміж продкамі і іх нашчадкамі, выходзяць вока і душу маладога пакалення на ўзорах сапраўднай прыгажосці.

Народнае мастацтва беларусаў увесь час развіваецца, ўспрымае новае, нараджае адэкватныя часу формы, спосабы мастацкага ўвасаблення зменлівай рэчаіснасці.

4. Беларускі народны касцюм

Традыцыйнае адзенне – ўвасабленне этнічнага ідэалу прыгажосці, ўяўленняў аб нацыянальнай адметнасці, мастацкі сінтэз жаночага рамяства – ткацтва, шыцця, вышыўкі. Народнае адзенне – паказчык сацыяльнай, родавой, полава-ўзроставай прыналежнасці яе носьбіта.

Беларускія комплексы жаночага адзення:

1 – кашуля (рубаша, сарочка) + спадніца (андрак) + фартух

2 – кашуля + спадніца (андрак) + фартух + гарсет

3 – кашуля + панёва + запаска + гарсет

4 – кашуля + саян + фартух.

Першыя два комплексы ў канцы 19 стагоддзя былі распаўсюджаны амаль па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Гарсет (кабат, камізелька, шнуроўка) – прыйшоў з гарадской культуры спачатку ў адзенне мяшчан, потым – ў святочнае адзенне сялян. Выконваўся з пакупных тканін.

Трэці комплекс захаваўся да нашых дзён у вёсцы Неглюбка Веткаўскага раёна Гомельскай вобласці. Панёва – старажытнаславянская архаічная форма несшыўнога паяснога адзення. У XIX ст. панавалі ў народных строях Падняпроўя.

Апошні комплекс сустракаўся ва ўсходніх раёнах Беларусі, на памежжы са Смаленскай вобласцю Расіі. Саян – спалучэнне спадніцы і нагруднага адзення, пераходны тып да сарафана, уласцівага традыцыйнаму адзенню рускіх.

Галоўныя убory. Намітка (намёт, убрус) – тып ручніковага галоўнага ўбору замужніх жанчын. У Заходнім Палессі намітку насілі жанчыны сталага ўзросту да 20–30-х гадоў XX ст. У склад галаўных убораў уваходзілі чапцы.

Паясы. Рэгіянальныя асаблівасці паясоў Цэнтральнай Беларусі, Заходняга Палесся, Панямоння. Пояс у вясельным абрадзе.

Найбольш выразныя ўзоры *лакальных варыянтаў народнага адзення:* Заходняе Палессе – маларыцкі, кобрынскі, пінска-івацэвіцкі, мотальскі строі; Усходняе Палессе – калінкавіцкі строй; Падняпроўе – магілёўскі, чачэрскі, неглюбскі строі; Цэнтральная Беларусь – капільска-клецкі, слуцкі строі.

Да сярэдзіны XX ст. на Усходнім Палессі ў вёсках Жыткавіцкага і Лельчыцкага раёнаў Гомельскай вобласці жанчыны апраналі на вяселле і ў святы традыцыйнае адзенне. З часам яно стала каляровым, шылася з пакупных тканін, аздаблялася стужкамі, расліннай вышыўкай у тэхніцы адвольнай паліхромнай гладзі.

5. Жаночыя рамёствы: ткацтва, вышыўка (беларускія ручнікі, поцілкі)

Жаночае мастацкае рамяство на Беларусі захавала вялікі пласт арнаментальнай культуры. У тканых і вышываных вырабах, адзенні бачым нязлічаную колькасць арнаментаў, кампазіцый з розных геаметрычна-рамбічных элементаў. Арнамент не толькі дэкор, аздаба, ён мае семантычны,

знакавы сэнс, выконвае ролю абярэгу, ахоўвае чалавека ад знешніх сіл, ад нядобрага.

Багацце і разнастайнасць мастацка-тэхналагічных традыцый народнага ткацтва і вышыўкі.

Ручнік як атрыбут вясельнай, радзіннай, пахавальнай абраднасці беларусаў, як адлюстраванне дахрысціянскіх і хрысціянскіх вераванняў і ўяўленняў. Шматварыянтнасць кампазіцый ручнікоў. Багацце арнаментальных матываў, іх семантыка. Дамінаванне чырвонага колеру ў арнаменце. Разнастайнасць ткацкіх тэхнік выканання – закладное, бранае, выбарнае, шматнітовае, пераборнае ткацтва. Вышыўка ў ручніках – нацягам, распісам, крыжыкам. Запазычанне друкаваных ўзораў (так званых “бракараўскіх”) для вышывання ў канцы XIX ст.

Ручнікі вёсак Мотоль Іванаўскага р-на Брэсцкай вобласці і Неглюбка Веткаўскага раёна Гомельскай вобл. Традыцыі і сучаснае развіццё гэтых асяродкаў беларускага народнага ткацтва.

Посцілкі – выдатныя ўзоры народнага ткацтва. Трансфармацыя ад двуколерных чатырохнітовых посцілак – “дымак” да шматколерных “вясёлак”, перабіранак, закладанак. Пераўтварэнне традыцыйнай посцілкі ў дыван, яе роля ў аздабленні сялянскага інтэр’еру. Дывановыя кампазіцыі посцілак. Посцілкі ў сучасным жыцці.

Для сучасных пасцілак выкарыстоўваюць пафарбаваныя ў розныя колеры воўну, шарсцяныя і баваўняныя пакупныя ніткі, мулінэ, штучныя акрыл і нітрон. Дзякуючы ўжыванню пераборных тэхнік ручнога ткацтва, запазычанню ўзораў (друкаваныя крыніцы, фабрычныя тканіны і інш.), значна пашырыліся выяўленчыя магчымасці народнага ткацтва. Некаторыя тыпы посцілак, напрыклад, “радугі” – ўзоры ручнікоў мігрыруюць па ўсёй Беларусі.

З сярэдзіны XX ст. ў сялянскім інтэр’еры пачала дамінаваць каляровая вышыўка. Фіранкі, накутнікі, настольнікі, падзоры, вышываныя рознакаляровымі кветкамі, пераўтваралі вясковыя хаты ў падабенства райскага саду.

Страта рэгіянальных і лакальных адметнасцей – адна з рыс развіцця сучаснага народнага мастацтва на Беларусі.

6. Мужчынскія рамёствы: дрэвапрацоўка, ганчарства.

Жыллё, прадметы хатняга начыння, посуд традыцыйна ствараліся мужчынскімі рукамі. Матэрыялы давала навакольнае асяроддзе.

Беларусь знаходзіцца ў лясістай паласе Еўропы, і таму *мастацкая працоўка дрэва* здавён займала вядучае месца сярод іншых відаў народных рамёстваў. Дрэва выкарыстоўвалася для пабудовы жылля, вырабу мэблі, прылад працы, транспартных сродкаў, посуду. Дрэва сяклі, пілавалі, дзяўбалі, тачылі, стругалі, свідравалі. Драўляныя вырабы аздаблялі рознымі відамі разьбы, распісам, інкрустацыяй.

Ліштвы, зааморфныя вільчакі на стрэхах і выявы грамнічных стрэлаў, салярная сімволіка шалёваных аздоб франтонаў (шчытоў) сялянскіх хат. Сялянскія вырабы з дрэва ўражваюць манументальнасцю, выдатным

выяўленнем натуральнасці матэрыялу. Яны падпарадкаваны архаічнай стылістыцы, іх формы адлюстроўваюць старажытныя вераванні і ўяўленні.

Найбольш выразны прыклад – вырабленыя ў даўбана-разьбяной тэхніцы драўляныя чарпакі і карцы. Некаторыя з іх захавалі першапачатковую форму бярозавай нарасці і нязначна апрацаваны рукой чалавека. Яны вызначаюцца непаўторнай прыроднай скульптурнасцю формаў. Драўляныя чарпакі былі незаменныя ў сялянскім побыце: імі веялі зерне, мералі муку, з іх елі і пілі, паілі свойскую жывёліну, вычэрпвалі ваду з лодкі.

Маленькія чарпачкі-карцы ўжывалі падчас рытуалаў выселля і памінання продкаў. Яны ўражваюць разнастайнасцю скульптурных форм. Іх ручкі нагадваюць галаву качкі, пеўня, каня ці інш. Згодна са старажытнымі вераваннямі, некаторыя свойскія жывёлы і птушкі валодалі магічнай сілай адганяць злых духаў. Таму можна меркаваць пра вельмі старажытнае паходжанне гэтых рэчаў, якія ўвасобілі ў выяўленчыя формы старажытную магію. Такія рэчы беларусы захоўвалі ў сваім ужытку і выраблялі да пачатку XX ст.

Архаічная скульптурная выразнасць вызначае і іншыя ўжытковыя рэчы селяніна з дрэва – ступы і ступкі, начоўкі, сальнічкі, бандарныя вырабы. На Беларусі арнамантам упрыгожваліся пераважна тыя драўляныя вырабы, якія былі звязаны з жаночай працай – прадзеннем і ткацтвам. Карані гэтай традыцыі маюць агульнаславянскае паходжанне. Разьбяныя ўзоры на прасніцах адлюстроўваюць старажытныя касмаганічныя ўяўленні, ім уласціва салярная сімволіка.

Прасніцы з Камянецкага раёна Брэсцкай вобл. (трохгранна-выемчатая разьба, размалёўка). Разьбяныя валькі для прасавання палатна і бялізны, ткацкія чаўнакі, цуркі – палачкі для звязвання снапоў пад час жніва.

Народная драўляная скульптура. Укрыжаванне Хрыста на раскрыстных крыжах, вобразы Засмучанага Хрыста, Хрыста перад Пілатам, Юрыя Пераможцы, апосталаў і інш. у касцёлах, царквах – ўзоры народнага выяўленчага мастацтва, якім уласціва моцная наўна-рэалістычная інтэрпрэтацыя рэлігійнай іканаграфіі.

Сучасныя майстры-разьбяры: Мікалай Тарасюк (в. Стойлы Пружанскі раён Брэсцкай вобл.), Іван супрунчык (в. Цераблічы Столінскі раён Брэсцкая вобл.)

Ганчарства – старажытнае рамяство. Дасканаласць форм ганчарнага посуду, значная разнастайнасць яго асартыменту – вынік шматвяковай гісторыі развіцця мастацтва керамікі на тэрыторыі Беларусі. Местачковыя і сялянскія ганчарныя промыслы. Патомны характар ганчарнага рамяства. Захаванасць традыцыйных асяродкаў ганчарнай вытворчасці на Беларусі да сярэдзіны XX ст.

Традыцыйны асартымент ганчарных вырабаў. Посуд для малака: збанок, гарлач, гладыш; для прыгатавання і ўжывання ежы: гаршчок, патэльня, макітра, міска, кубак; для пераноскі ежы: спарыш, трайчатка; для захавання прадуктаў харчавання: слоік, гляк.

Віды традыцыйнага беларускага ганчарнага посуду па спосабах тэхналагічна-мастацкай апрацоўкі: кераміка гартаваная (рабая, абварная), чорназадымленая і чорнаглянцавая, паліваная, белагліняная з роспісам ангобам.

Цэнтры вытворчасці: в. Гарадная Столінскага раёна Брэсцкай вобл., Пружаны, Ружаны, Поразава ў Гродзенскай вобл, Ракаў і Івянец у Мінскай вобл. Гісторыя і сучасны стан ганчарных промыслаў.

Гліняная цацка. Увасабленне старажытнаславянскіх вобразаў у гліняных цацках-свістульках: качкі, птушкі, коні, коннікі. Хатні характар вытворчасці глінянай цацкі на Беларусі ў адрозненне ад цацачных промыслаў Расіі і інш. краін. Цацкі А. Данілевіча з Ракава, З. Жылінскага з Ружан.

7. Народны роспіс па дрэве, тканіне.

Найбольш старажытны від народнага роспісу – *роспіс яек-пісанак*. Васкаваная тэхніка роспісу пры дапамозе пісака, шпількі. Спалучэнне язычніцкай і хрысціянскай сімволікі пісанкі. Сучасныя пісанкі Гродзеншчыны.

Роспіс па дрэве. Росквіт гэтага віду народнага мастацтва ў Заходнім Палессі ў 30–60-я гады ХХ ст. Сувязь роспісу з куфровым промыслам. Спалучэнне тэхнікі фляндроўкі і размалёўкі. Цэнтры вытворчасці маляваных куфраў. Агоўская размалёўка (куфравы промысел в. Агова Іванаўскага раёна Брэсцкай вобл.) Размалёўка куфраў у вёсках Крамно Драгічынскага раёна і Мокрая Дубрава Пінскага раёна Брэсцкай вобл. Заняпад промыслаў і яго прычыны.

Маляваныя дываны – адметная з’ява сучаснага народнага мастацтва Беларусі. Росквіт промыслу ў 30–60-я гады ў заходніх раёнах Віцебшчыны і Міншчыны. Маляваныя дываны Язэпа Драздовіча і ўплыў творчасці мастака на развіццё гэтага віду народнага мастацтва. Раслінна-кветкавыя матывы роспісу, дывановыя кампазіцыі. Адлюстраванне вобразаў роднай прыроды і архетыпу рая. Сялянская прага да хараства як адна з прычын пашырэння промыслу ў пасляваенныя гады.

Творчасць майстрыхі са Случчыны Алены Кіш. Маляваныя дываны Алены Багаткевіч, Фёдара Сухавілы з Віцебшчыны.

8. Беларускае мастацкае саломка (саломапляценне і аплікацыя саломкай)

Традыцыі сялянскага мастацтва саломаяпляцення: саламяныя ёмістасці ў тэхніцы спіральнага пляцення (кузубы, каробкі, севенькі, гарнцы), капелюшы. Абрадавая саламяная пластыка: лялькі, птушкі, выявы маладой і маладога пры караваі, коні, козлікі. Саламяныя “павукі”. Аграрная сімволіка саломы. Увасабленне ідэі ўрадлівасці ў абрадавых вырабах.

Саламяныя іканастанныя брамы з цэркваў у вёсках Вавулічы Драгічынскага раёна і Лемяшэвічы Пінскага раёна Брэсцкай вобл. – шэдэўры беларускага саломаяпляцення канца ХVIII – пачатку ХІХ ст. Працяг даўніх традыцый пляцення ў саламяных шкатулках.

Росквіт сучаснага саломаяпляцення з канца 60-х гадоў ХХ ст. Творчасць “патрыярха беларускай саломкі” Веры Гаўрылюк. Узбагачэнне традыцый

народнага саломапляцення ў творчасці Таісы Агафоненкі, Ларысы Лось, Лідзіі Главацкай. Дэкаратыўная анімалістычная пластыка станковага прызначэння (лялькі, птушкі, коні і інш. вобразы жывёльнага свету) – адметнасць сучаснай беларускай саломкі. Папулярнасць гэтага віду мастацкага рамяства ў 90-я гады ХХ ст. Беларуская саломка – сімвал росквіту сучаснага народнага мастацтва ў нашай краіне.

9. Заканчэнне

У сучасным народным мастацтве на Беларусі адбываюцца досыць складаныя працэсы. Паскорылася страта аўтэнтчных форм яго існавання. Хутка адбываецца працэс сцірання рэгіянальных і лакальных адметнасцей у народнай дэкаратыўна-ўжытковай творчасці. У той жа час назіраецца пашырэнне новых прыёмаў, тэхнік, кампазіцый у сучаснай сялянскай вышыўцы, ткацтве, карункапляценні.

Народнае мастацтва ўсё больш набывае гарадскі характар у выніку імкнення людзей да спасціжэння вытокаў нацыянальных мастацкіх традыцый, засваення прыёмаў ручных рамёстваў, камерцыялізацыі заняткаў відамі традыцыйных рамёстваў. Дзейнасць Дамоў рамёстваў. Саюз майстроў народнай творчасці Беларусі.

Літаратура

1. Кацар, М.С. Беларускі арнамент: ткацтва, вышыўка / М.С. Кацар ; пер. з рус., літ. апрац. і навук. рэд. Я.М. Сахуты ; фота М.С. Кацара [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 223 с.: іл.
2. Лабачэўская, В.А. Зберагаючы самабытнасць: з гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі / В.А. Лабачэўская. – Мінск: Беларус. навука, 1998. – 376 с.
3. Лабачэўская, В.А. Повазь часоў – беларускі ручнік / В.А. Лабачэўская. – [2-е выд., перапрац. і дап.]. – Мінск: Беларусь, 2009. – 298 с.
4. Раманюк, М.Ф. Беларускае народнае адзенне: альбом / М.Ф. Раманюк. – Мінск: Беларусь, 1981. – [б/с.]
5. Сахута, Я.М. Народнае мастацтва Беларусі / Я.М. Сахута. – Мінск: Беларус. энцыкл., 1997. – 288 с.
6. Этнаграфія Беларусі: энцыкл. / [рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.: іл.

БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ ПЕСНЯ: ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАЯ РЭКАНСТРУКЦЫЯ

Ключавыя паняцці

- народная песня
- этналінвістыка
- традыцыйная духоўная і культура матэрыяльная культура
- этналінгвістычная рэканструкцыя
- вертыкальны кантэкст
- этнакультурны змест
- фонавыя веды
- сімволіка традыцыйнай народнай і культуры
- міфалагічныя і архетыпічныя ўяўленні
- ключавыя вобразы-сімвалы
- фразеалагічныя эўфемізмы

Складана ўяўвіць духоўную культуру беларускага народа без песні: песня суправаджала чалавека з моманту яго нараджэння праз усё жыццё аж да скону. Яна была і ёсць неад'емным складнікам як каляндарна-абрадавага жыцця нашага народа, на падставе чаго даследчыкі вылучаюць каляндарна-абрадавую паэзію, так і суправаджала абрады, звязаныя з важнейшымі падзеямі ў жыцці чалавека і яго сям'і (нараджэнне, хрэсьбіны, вяселле і пахаванне), што стала падставай для вылучэння сямейна-абрадавай паэзіі. Асобна разглядаюцца пазаабрадавыя лірычныя песні – гэта песні пра каханне, сямейна-бытавыя і сацыяльна-бытавыя песні.

Вывучэнню песеннай спадчыны беларусаў прысвечаны цэлы шэраг грунтоўных навуковых даследаванняў. Так, яшчэ Я. Ф. Карскі ў трэцім томе сваёй фундаментальнай працы “Беларусы”, які ён назваў “Очерки словесности белорусского племени. Народная поэзия” [6], па-майстэрску тонка і таленавіта раскрывае нам прыгажосць, нацыянальную самабытнасць і багацце зместу беларускай народнай песні. У сваёй рабоце вучоны выступіў як выдатны тэкстолаг, які разгледзеў моўныя факты на багатым этнакультурным фоне. Народная песня працягвае быць аб'ектам вывучэння вядомых айчынных фалькларыстыў і на сучасным этапе. Узгадаем, напрыклад, манаграфічныя даследаванні А. І. Гурскага “Чаму вучыць народная песня” [5] і “Пазаабрадавая лірыка ўсходніх славян” [4].

Надзвычайную ролю песні ў жыцці беларускага народа праз дыялог Сына-Бога Ісуса Хрыста і Музыкі наглядна раскрывае выдатны майстар беларускага слова, класік нашай літаратуры Максім Багдановіч у сваім “Апокрыфе”, радкі з якога былі абраны намі і ў якасці эпіграфа да прадстаўленай лекцыі: “І сказаў яму [музыку] Хрыстос: “не смуціся ў сэрцы сваім. Ці ж не твае песні спяваюць яны [людзі] цяпер, у часе жніва! Таму не схіляй нізка галавы твае, і не хавай аблічча ад вачэй людскіх. Бо няма праўды ў тым, каторы кажа, што ты – лішні на зямлі. Запраўды кажу я табе:

надыйдзе яму гадзіна горычы – і чым ён разважыць тугу сваю, апроч песні твае? Як у дзень смутку, таксама ў дзень радасці ён прызавець цябе. І навучаючы яго, казаў: пад песні кладуць чалавека ў калыску, і з спевамі ж апушчаюць у магілу яго. Штодзённымі клопатамі поўніцца жыццё людское. Але калі зварухнецца душа чалавека, – толькі песня здолее спатолиць яе. Шануйце ж песні свае. Бо спяваюць нават і жабы ў багне, а ці ж не лепшымі будзеце вы за іх?” [1].

Апошнім часам у сувязі са станаўленнем і прыярытэтным развіццём на Беларусі этналінгвістычнай навукі і высокім семіятычным статусам беларускай песні гэты від народнай слоўнасці становіцца таксама аб'ектам вывучэння даследчыкаў-этналінгвістаў. Беларускія народныя песні без перабольшання з'яўляюцца энцыклапедыяй жыцця народа, яго светапогляду і маральна-этычнага канону. Праз тэксты песень, якія суправаджалі найважнейшыя этапы чалавечага жыцця (нараджэнне, жаніцьбу, адыход з зямнога жыцця) народ перадаваў сваё разуменне Сусвету і грамадскага ладу, высвечваў яго праблемныя, “болевыя” кропкі, а падчас і падказваў шляхі іх вырашэння. Тэксты народных песень маюць асаблівую цікавасць для даследчыка-этналінгвіста і таму, што падчас самых звычайных слоў і ўстойлівыя словазлучэнні ў іх утрымліваюць глыбінны этнакультурны змест, спасціжэнне якога дазваляе нам глыбей “спазнаць душу нашых продкаў” і той духоўна-сацыяльна свет, у прасторы якога яны існавалі і рэшткі якога мы атрымалі ў спадчыну.

Для пацвярджэння сказанага прааналізуем хаця б адну невялікую вясельную песню:

*Закукавала зяюленька ў дубіне,
Пакінулі дзеваньку ў чужыне.
Закукавала зяюленька ў жыце,
Пакінулі дзеваньку тут жыці.
Закукавала зяюленька на кручку,
Да падзякуй зяць цешчы за дачку.
Закукавала зяюленька на карыце,
Перастаньце суседачкі, гаварыці.
Закукавала зяюленька на хаці,
Перастаньце, варожкі, брахаці [3, с. 419].*

Відавочна, што песня распавядае нам пра жыццё і долю дзяўчыны ў замужжы. Аднак ужо выкарыстанне ў якасці ключавога вобраза-сімвала песеннага тэксту зяюлі ўтрымлівае папярэджанне маладой, нявесты (паколькі песня прыўрочана да вяселля) пра магчымыя цяжкасці і нечаканасці, з якімі яна можа сутыкнуцца ў замужжы.

Справа ў тым, што яшчэ са старажытнасці за вобразам зяюлі ўстойліва замацаваўся стэрэатып абяздоленай жанчыны, жанчыны-гаротніцы, пакутніцы. У беларусаў на конт гэтага захаваўся цэлы шэраг маляўнічых паданняў. “Зяюля – то ўдава, бо мужык утапіўся, то яна з вялікага жалю кукае” [9, с. 182]. “Зяюля некалі была замужняй жанчынай. Пасля

няправільнай здачы ў салдаты любога мужа яна стала так убівацца, што Бог ператварыў яе ў такую птушку, якая сярод іншых птушак нагадвала б несправядлівым людзям, што з іхняй міласці яна зрабілася “ні ўдава, ні мужняя жана” [9, с. 193]. “Адна замужняя жанчына са сваім мужам Якубам пайшла па грыбы ў лес, дзе муж і заблудзіўся. Перапалоханая жанчына доўга шукала і клікала мужа, нарэшце стала плакаць і са слязьмі не магла ўжо вымавіць поўнага імені “Якуб”, а толькі яна вымавіла гэта, то пачала ператварацца ў птушку, якая і цяпер нагадвае людзям, што яна “ні ўдава, ні мужняя жана” [9, с. 193] і г. д.

Цікавы для нас у сувязі з аналізуемым тэкстам песні і той міфічны сюжэт беларусаў, згодна з якім зязюля асэнсоўвалася пераўтворанай ў птушку дачкой (князёўнай), якую пракляла маці за непаслухмянасць – дачка не хацела выходзіць замуж за таго, каго маці ёй вызначыла [8, с. 196].

Сімвалам гора, смутку, жаночай адзіноты вобраз зязюлі выступаў і ў традыцыйных неабрадавых галашэннях беларуска-рускага памежжа: “выканаўцы – жанчыны сярэдняга і старэйшага ўзросту – пад цяжарам горкіх перажыванняў (страта блізкіх або вымушаная разлука з імі, хвароба, крыўда, адзінота, туга па родных месцах і пад.) ідуць далей ад людзей, у лес, на балота, у поле і там сам-насам з прыродай, звяртаючыся да “шэрай падружкі-кукушкі”, выплакваюць-выкрыкваюць свой боль, пакуль ім хапае сіл” [10, с. 160]. У мясцовай тэрміналогіі гэтыя плачы так і называюцца: з *кукушкai*, *галасіць з кукушкai* [10, с. 160]. Такім чынам склаўся пэўны стэрэатып: зязюля кукуе – значыць плача, гаруе, бядуе, пакутуе.

Пра тое, што ў вясельных песнях дзяўчына ў вобразе зязюлі далёка не заўсёды ўвасабляе нявесту, якая пяшчотна кахае свайго выбранніка, а найчасцей выступае сімвалам дзяўчыны, якая плача, гаруе, у сваёй слаўтай працы “Беларусы”, аналізуючы вясельныя абрады і песні на шырокім славянскім культурным фоне, адзначаў Я. Ф. Карскі, прыводзячы ў якасці доказу наступныя радкі з песні:

*Куковала зязюля ў садочку,
Приклаўшы галоўку к листочку:
“Хто ж мое гняздзечко разовьець,
Хто ж мое яечки побярець?”.
Плакала дзевунька в святлицы,
Приложивши голоўку к сцяниці:
“Хто ж мою косоньку распляцець,
Хто ж мое уплёты побярець...” [6, с. 305].*

Далей Я. Ф. Карскі адзначае, што выява жанчыны-гаротніцы ў вобразе зязюлі адносіцца да ліку вельмі старажытных вобразаў рускай і ўвогуле славянскай народнай песні і ўзгадвае для прыкладу вядомы нам усім фрагмент “Слова пра паход Ігаравы” – плач Яраслаўны –, дзе Яраслаўна параўноўваецца з зязюляй: “Ярославнинъ гласъ слышитъ; зегзицею незнаема рано кычетъ: полечю, рече, зегзицею по Дунаеви...” [6, с. 305].

Разам з тым, згодна з фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы, *начнай зязюляй* беларусы называлі жонку, дарагую палавіну [7, с. 457]. *Адсюль і парэміялагічныя адзінкі тыпу Начная зязюлька дзённую перакукуе; Жонка – то начная зязюля і дзенешню перакукуе.*

Такім чынам, згодна з усім комплексам уяўленняў пра зязюлю ў беларускай міфапаэтычнай карціне свету, відавочнай становіцца і шматмернасць ва ўспрыняцці вобразу зязюлі ўжо з першых радкоў прапанаванай для аналізу песні (*Закукавала зязюленька ў дубіне, / Пакінулі дзеваньку ў чужыне. / Закукавала зязюленька ў жыце, / Пакінулі дзеваньку тут жыці.*). З аднаго боку, магчыма, тут атрымаў увасабленне матыў выдання дзяўчыны замуж без яе згоды, з іншага боку, – матыў галашэння з зязюляй.

Аднак зноў жа пытанне: у *дубіне* – тут азначае на прыродзе, у дубовым гаі, дзе дзяўчаты традыцыйна маглі аплакаць сваю нялёгкую долю ў замужжы, або ў доме свайго мужа? У падтрымку другога меркавання варта адзначыць, што “ў беларускіх валачобных песнях пры апісанні ідэальнага двара гаспадара згадваецца дом, пабудаваны з дубу” [8, с. 159]. Разам з тым, дуб сімвалічна ўвасабляў моц, сілу, мужчынскі пачатак [8, с. 160]. І з улікам апошніх даных можна меркаваць, што гаворка ў песні ідзе якраз пра хату мужа-гаспадара, і да таго ж дадаецца ўказанне на яго заможнасць і дастатак. Не пярэчыць такому меркаванню і вобраз жыта, прыведзены ў другім радку, які ўстойліва суадносіцца ў калектыўнай свядомасці з багаццем [8, с. 178]. Так або інакш, адназначным тут застаецца матыў дзівочай самоты з прычыны развітання ёю з домам бацькоў і пераезд у дом мужа або яго сям’і, у якім дзяўчына адчувае сябе чужой. У сувязі са сказаным можна згадаць і беларускія прыказкі: *Як жыла я ў баценька, то была я чубаценька, а як трапіла ў дом да свякрухі, то аб’елі чубок мухі; Як я была ў баценькі, то й была хароша, а цяпер у свёкара – як белая бяроза; Кукушка – не птушка, нявестка – не дачушка; Нявестка не дачушка – сяннік не падушка; Свякроў любіць нявестку, як сабакі дзеда.* Калі маладая дзяўчына пасля вяселля пакідала родную хату, яна прасіла ў Бога лепшай долі ў чужым доме: *Ой, дай, Божа, добру долю: свёкарку – як баценьку, свякроўку – як маценьку; дзеверка – як браценьку, залоўку – як сястрычку.*

У наступных радках узятай для аналізу песні таксама маюцца сімвалічна значымыя ў сферы этнакультуры беларусаў словы-вобразы: *Закукавала зязюленька на карыце, / Перастаньце, суседачкі, гаварыці.* Як слушна адзначае энцыклапедычны слоўнік “Міфалогія беларусаў”, знакавы патэнцыял карыта рэалізуецца найперш у народна-медыцынскіх рытуалах. “Асурочанае” дзіця клалі пад карыта і праганялі праз яго свіней, з карыта ўмываліся, каб мінуліся “сурокі” і інш. [8, с. 229]. “*Сурокі (паддзел, падзеў, нарадка, прыстрэк)*, паводле народных уяўленняў, – псота ці іншае няшчасце, выкліканае благім поглядам (“злым”, зайздросным вокам), словамі ці думкамі ў бок пацярпелага” [8, с. 466]. Найбольш пакутуюць ад сурокаў якраз хлопцы і дзяўчаты надзвычайнай прыгажосці і маладыя, што бяруць шлюб, а таксама дзеці і жывёлы ў гадавлым узросце, цяжарныя жанчыны або “дзяцінахі”

(жанчыны, якія кормяць грудзьмі) і немачныя старыя. Такім чынам, выкарыстанне лексемы *карыта* ў цытаваных радках не выпадковае, а міфалагічна значымае: карыта прызванае абараніць маладую дзяўчыны ад сурокаў і нагавораў суседак. Да сказанага можна хіба дадаць, што ў час вясельнага застолля спявалася шмат песень, якія навучалі маладую, як трэба паводзіць сябе ў чужой хаце, як ставіцца да свёкра і свекрыві, прасілі іх не крыўдзіць нявестку:

*У чужыне людзі, да чужому дзіцяці,
Свацічка, галубечка, спамагай,
Каб не было нашэй сястрыцы знявагі.
– Што нам знявага?
Чым наша сястра блага?
– Наша сястра гожа,
Як чырвона рожга [2, с. 258].*

Падобную названай вышэй функцыю (абярэгу) прызвання выконваць і апошнія радкі аналізуемай песні: *Закукавала зязюленька на хаці, / Перастаньце, варожкі, брахаці*. Найперш звяртае на сябе ўвагу нетыповая граматычная канструкцыя: зязюленька закукавала менавіта *на хаце*, а не ў *хаце*, што дае падставу меркаваць, што выраз ужыты ў значэнні “*на страсе*”. Страха ж, у сваю чаргу, асэнсоўвалася беларусамі як той рубаж, які аддзяляў сферу неба ад свету людзей, прыкрываў прастору жытла ад небяспечных сіл і ўплываў і таму зноў жа выконваў функцыю своеасаблівага абярэгу ад варожак і “злых языкоў”. Больш за тое, менавіта са страхі дзяўчаты частую спявалі песні-вяснянкі і звярталіся да звышнатуральных сіл, да Бога з просьбай аб лепшай долі і замужжы.

Акрамя ўсяго вышэй сказанага, як *страха*, так і *карыта* – “жаночыя” сімвалы. Так, “страха асэнсоўвалася як жаночы элемент хаты – у Рэчыцкім павеце на страсе “нячэснай” нявесты ўночы ўсцягвалі старыя з’езджаныя санкі. Як забіраюць маладую ў камору, яе букет закідваюць на страху” [8, с. 462]. Карыта ж сімвалічна суадносіцца з жаночым нізам. Так, напрыклад, пра нявесту, што не садзіцца на дзяду, а гэта значыць, не захавала дзявоцкасці, кажуць “села на разбітым карыце” (Ганцавіцкі р-н) [8, с. 230].

Такім чынам, народная песня – гэта твор сэнсава шматмерны і цікавы для вывучэння, паколькі насычаны шматлікімі сімвалічнымі сэнсамі і архетыпічнымі ўяўленнямі беларусаў. Тэксты песень даюць шырокія магчымасці для іх этналінгвістычнага аналізу і рэканструкцыі так званага “вертыкальнага кантэксту” ў іх праз апеляцыю да комплексных ведаў па традыцыйнай духоўнай і матэрыяльнай этнакультуры беларусаў і шырэй – славян. Аналіз можа праводзіцца як праз інтэрпрэтацыю ў кантэксце этнакультуры ключавых вобразаў-сімвалаў фальклорных тэкстаў, так і праз аналіз цэласных сітуацый – знакаў культуры (напрыклад, абрадаў, рытуалаў, звычаяў, традыцый і інш.), якія сталі своеасаблівымі прататыпамі ўзнікнення адпаведных песенных тэкстаў або іх фрагментаў. Цікавай практыкай

становіцца выяўленне і інтэрпрэтацыя ў песнях так званай фальклорнай фразеалогіі, у тым ліку і фразеалагічных эўфемізмаў.

Літаратура

1. Багдановіч, М. Апокрыф [Электронны рэсурс] / М. Багдановіч. – Рэжым доступу: http://knihi.com/Maksim_Bahdanovic/Apokryf.html. – Дата доступу: 29.07.2015.
2. Беларусы. Т. 7. Вусная паэтычная творчасць / Г. А. Баргашэвіч, Т. В. Валодзіна, А. І. Гурскі і інш.; Рэдкал.: В. М. Бялявіна і інш.; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск: Бел. Навука, 2004. – 586 с.
3. Вяселле: Песні. У 6-ці кнігах. Кніга 6. / склад. А. Л. Малаш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – С. 419.
4. Гурскі, А. І. Пазаабрадавая лірыка ўсходніх славян / А. І. Гурскі. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – 316 с.
5. Гурскі, А. І. Чаму вучыць народная песня / А. І. Гурскі. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 192 с.
6. Карский, Е. Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 3, кн. 1. Очерки словесности белорусского племени / Е. Ф. Карский. – Минск: БелЭН, 2007. – 584 с.
7. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. Т. 1. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭН, 1993. – 590 с.
8. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
9. Никифоровский, Н. Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н. Я. Никифоровский. – Витебск: Губерн. типолит., 1895. – 552 с.
10. Разумовская, Е. Н. Плач с “кукушкой”. Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья (по материалам экспедиции 1971-1981 гг.) / Е. Н. Разумовская // Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т славяновед. и балканистики; редкол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1984. – С. 160–179.
11. Садоўская, А. Л. Фрагмент этналінгвістычнага аналізу беларускіх народных песень / А. Л. Садоўская. // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання: матэрыялы II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі маладых вучоных, Мінск, 22 сак. 2013 г. / адк. рэд.: П. І. Навойчык; БДУ. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2013. – С. 237–241.
12. Садоўская, А. Л. Этналінгвістычная інтэрпрэтацыя фальклорных тэкстаў / А. Л. Садоўская. // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі: Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 75-годдзю з Дня нараджэння Г. М. Малажай, 15 сакавіка 2013 г., Брэст; рэд. кал.: М. І. Новік і інш. – Брэст: Альтэрнатыва, 2013. – С. 285–289.

13. Садоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове: этналінгвістычны аспект / А. Л. Садоўская . – Мінск: БДУ, 2011. – 271 с.

14. Садоўская, Г. Д. Песня ў люстэрку беларускай парэміялогіі / Г. Д. Садоўская // Слова ў кантэксце часу: да 85-годдзя прафесара А. І. Наркевіча: зб. навук. прац / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава. – У 2-х т. Т. 1. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2014. – С. 96–101.